

Hizmet Sektöründe Çocuk İşçiliği

[Ankara, Antalya, İstanbul, İzmir]

Hızlı Değerlendirme Araştırma Raporu

Hizmet Sektöründe Çocuk İşçiliği

[Ankara, Antalya, İstanbul, İzmir]

Hızlı Değerlendirme Araştırma Raporu

HİZMET SEKTÖRÜNDE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ

{ANKARA, ANTALYA, İSTANBUL, İZMİR}

HIZLI DEĞERLENDİRME ARAŞTIRMA RAPORU

Araştırma Danışmanları

Bürge Akbulut

Seda Akço

Özgür Çetinkaya

Ertan Karabıyık

Program Yöneticisi

Buse Ceren Otaç

Program Asistanı

Hazan Öcal

Katkı Verenler

Özlem Zehir

Kapak Fotoğrafı ve Fotoğraflar

Kalkınma Atölyesi Arşivi

Ekim 2022, Ankara

Bu yayın UNICEF'in teknik ve finansal desteği ile hazırlanmıştır. İçeriği tamamen Kalkınma Atölyesi'nin sorumluluğundadır; ifadeler Kalkınma Atölyesi'nin kendi görüşleri olup UNICEF'in politikalarını veya görüşlerini yansıtmamaktadır.

KALKINMA
ATÖLYESİ

Bilim, Kültür, Eğitim, Araştırma, Uygulama, Üretim ve İşletme Kooperatif

Çankaya Mah. Üsküp Cad. No: 16/14 Çankaya - Ankara

+90 (553) 211 38 97

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	8
ÖNSÖZ	9
YÖNETİCİ ÖZETİ	10
GİRİŞ	14
YÖNTEM VE SINIRLILIKLAR	19
BÖLÜM 1: HİZMET SEKTÖRÜNDE ÇALIŞAN ÇOCUKLARA DAİR BULGULAR	22
1.1. Hizmet Sektörünün Kapsamı ve Hizmet Sektöründe Çocukların Çalıştığı Alanlar.....	23
1.2. Türkiye’de Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların Çalışma Biçimleri.....	29
1.3. Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların Çalışma Koşulları ve Karşılaştıkları Riskler	43
1.4. Hizmet Sektöründe Çocuk İşçiliğinin Önlenmesine ve Çalışan Çocukların Korunmasına Yönelik Mevcut Mekanizmalar	56
BÖLÜM 2: DEĞERLENDİRME	62
2.1. Çocukların “Zorunlu Hizmeti”	53
2.2. Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların En Korumasızları “Kayıtsız Çalışanlar”	64
2.3. Çocuk İşçiliği Yerine “Mesleki Eğitim”	71
BÖLÜM 3: SONUÇ VE ÖNERİLER	74
3.1. Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların Korunmasına Dair Öneriler.....	75
3.2. Mesleki Eğitime Güvenin Arttırılmasına dair Öneriler	77
3.3. Mesleki Eğitimin Niteliğinin Arttırılmasına Dair Öneriler	78
KAYNAKÇA	80
EKLER	86
Ek 1: Görüşme Formu.....	86
Ek 2: Araştırma Kapsamında Görüşme Yapılan Kurumlar	87

TABLÖLAR

Tablo 1: Araştırma kapsamında görüşme yapılan kişi ve kurumlar.....	20
Tablo 2: TÜİK tarafından kullanılan hizmet sektörü sınıflandırması	23
Tablo 3: Türkiye’de hizmet sektöründe çalışan çocuklara dair yürütölmüş araştırma örnekleri.....	26
Tablo 4: Hizmet sektöründe çalışan çocukların çalışma biçimlerine göre gruplandırılması	29
Tablo 5: Hizmet sektöründe çocukların çalışma alanlarının çalışma biçimlerine göre durumları	30
Tablo 6: 18 yaş altı çocukların çalışma şartları	41
Tablo 7: 18 yaş altı çocukların çalıştırılmalarının yasak olduğu işler	43
Tablo 8: Türkiye’de çalışan çocukların eğitime devam durumu, 2019 [%].....	45
Tablo 9: Hizmet sektöründe yer alan tehlikeli ve çok tehlikeli işler	50
Tablo 10: Hizmet sektöründe çalışan çocukların karşılaştıkları temel iş ve işyeri riskleri	54
Tablo 11: Mesleki eğitim kapsamında çalışan çocukların risk durumlarına yönelik belirleyici faktörler	68
Tablo 12: Kayıtsız çalışan çocukların risk durumlarına yönelik belirleyici faktörler.....	70

ŞEKİLLER

Şekil 1. Türkiye’de ekonomik işlerde çalışan çocuk oranı [%].....	16
Şekil 2. Türkiye’de ekonomik işlerde çalışan çocukların sektör dağılımı [%]	17
Şekil 3. Hizmet, sanayi ve tarım sektörlerinde istihdam oranı [toplam istihdam içindeki yüzde]	25
Şekil 4. Türkiye’deki ortaöğretim kurumları ve öğrenci sayıları [2020-21]	32
Şekil 5. Türkiye’deki ortaöğretim öğrenci sayıları ve oranları [2020-21]	33
Şekil 6. Mesleki ve teknik anadolu liseleri ile mesleki eğitim merkezlerinin işleyişi	35
Şekil 7. Kayıtsız çalışan çocuklar	42
Şekil 8. Hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin önlenmesi ve çalışan çocukların korunması konusunda sorumluluğu olan kurum ve birimler	56
Şekil 9. Hizmet sektöründe çalışan çocukların risk durumlarına yönelik temel belirleyiciler	65

KISALTMALAR

ASHB	Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı
ÇGİÇY	Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik
ÇİMB	Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Birimleri
ÇKK	Çocuk Koruma Kanunu
ÇSGB	Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı
GİZ	Alman Uluslararası İş Birliği Kurumu
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
İDDG	İşyeri Denetleme ve Danışmanlık Grupları
İK	İş Kanunu
İŞKUR	Türkiye İş Kurumu
MAOLY	Milli Eğitim Bakanlığı Mesleki Açık Öğretim Lisesi Yönetmeliği
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MEK	Mesleki Eğitim Kanunu
MEM	Mesleki Eğitim Merkezi
OÖKY	Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği
SGK	Sosyal Güvenlik Kurumu
SSGSK	Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu
TESK	Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu

Kalkınma Atölyesi Kooperatifi ve UNICEF Türkiye Ofisi iş birliğinde 2017 Ocak ayından itibaren uygulanmakta olan Çocuk İşçiliği ile Mücadele Programları kapsamında, Türkiye tarafından en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinden biri olarak tanımlanan mevsimlik gezici tarım işlerindeki çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Programlar kapsamında uygulanan saha çalışmaları ile mevcut durumun ortaya konulması sağlanmış, mevcut durum çalışmaları yeni faaliyetler için yol gösterici olmuştur.

Küresel ölçekte, çalışan çocukların sektörlere göre dağılımına bakıldığında, hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin yoğun bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Türkiye ölçeğinde ise hizmet sektörü yıllar içinde gerçekleşen artışlarla birlikte çocuk işçi sayısının en yüksek olduğu sektör haline gelmiştir. Hizmet sektöründe çocuk işçilere dair genel durumu ortaya koyan çalışmalar az sayıda ve kapsam bakımından yetersizdir. Kalkınma Atölyesi Kooperatifi'nin mevsimlik gezici tarım işçisi çocukların mevcut durumunun ortaya konulmasına dair deneyimlerinden hareketle, çocuk işçiliğinin yoğun görüldüğü hizmet sektöründe de mevcut durumu ortaya koymak amacıyla, İstanbul, Ankara, İzmir ve Antalya illerinde bir hızlı değerlendirme araştırması gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın temel amacı, hizmet sektöründeki çocuk işçiliğinin mevcut durumunu; hizmet sektörünün çocukların yaygın çalışma alanına dönüşmesine sebep olan yapısal özelliklerini, çocukların sektörde hangi mesleklerde ve hangi koşullarda çalıştıklarını, çalışma koşullarının beraberinde getirdiği çocuk işçiliği riskini ortaya koymaktır. Araştırmanın, hizmet sektöründe çalışan çocukların çocuk işçiliği riskini ortadan kaldırmaya yönelik olarak yürütülecek faaliyetler için kapsamlı ve güncel bir kaynak doküman olarak kullanılmasını temenni eder, yürütülecek faaliyetlerin çocukların gelişimine katkı sağlamasını dileriz.

Kalkınma Atölyesi Kooperatifi

Ekim 2022, Ankara

YÖNETİCİ ÖZETİ

Dünya Bankası (2019) verilerine göre, hizmet sektörü günümüzde dünyada ve Türkiye’de en çok istihdam sağlayan sektör konumundadır. Hizmet sektörünün Türkiye ekonomisindeki artan önemi ile birlikte Türkiye’de 5-17 yaş grubunda çalışan her iki çocuktan birinin hizmet sektöründe çalıştığı görülmektedir (TÜİK, 2019). Buna karşın, Türkiye’de bu alanda çalışan çocuklara dair yapılan araştırmalar oldukça kısıtlı kalmış, yapılan çalışmalar çoğunlukla sokakta çalıştırılan çocuklara odaklanmış, hizmet sektörünün yiyecek-içecek, konaklama, güzellik hizmetleri, oto tamir ve bakım gibi diğer alanlarını kapsayacak kapsamlı araştırma veya çalışmalar yapılmamıştır.

Bu ihtiyaçtan yola çıkarak tasarlanan bu araştırma, Türkiye’de hizmet sektöründe çocukların hangi işlerde ve statülerde çalıştıkları, çalışma koşulları ve karşılaştıkları riskler ile bu sektörde çalışan çocukların tespitine ve korunmasına yönelik yasal ve kurumsal mekanizmanın işleyişine dair hızlı bir değerlendirme yaparak Türkiye’de hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin mevcut durumunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma kapsamında ilgili mevzuat, politika belgeleri, veriler ve mevcut çalışmaları içeren kapsamlı bir masabaşı çalışmasının yanı sıra, Ankara, İstanbul, İzmir ve Antalya illerinde hizmet sektöründe çalışan çocuklar ile ilgili kamu kurumları, mesleki eğitim merkezleri, sivil toplum kuruluşları, meslek ve esnaf odaları temsilcileri ve akademisyenler dahil toplam 42 kişi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Türkiye’de 15 yaşından büyük çocuklar yaşlarına uygun işlerde mesleki eğitim kapsamında veya mesleki eğitim dışında sosyal güvenlik kapsamında hizmet sektöründe kayıtlı olarak çalışabilmektedir. Ancak bu kapsamın dışında, yaşlarına uygun işlerde ancak sigortasız (kayıtsız) çalışan çocuklar bulunduğu gibi, yaşlarına uygun olmayan ve/veya çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinde kayıt dışı çalışan çocuklar da bulunmaktadır.

Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde, mesleki eğitim kapsamında çocukların hizmet sektöründe en çok çalıştığı alanlar arasında turizm, kuaförlük, berberlik ve oto tamirciliğinin yer aldığı belirtilmiştir. Mesleki eğitim kapsamı dışında ise, hem bu alanlarda hem de küçük işletmelerde bulaşıcılık, temizlik, komi, paket servis ve benzeri işler, sebze-meyve hallerinde ürün ayıklama, sınıflama, paketleme, hamallık gibi işler, katı atık toplayıcılığı ve sokakta mendil, su ve benzeri satma gibi hizmet sektörünün birçok başka alanında çocukların yaşlarına uygun veya uygun olmayan işlerde kayıtsız olarak çalıştıkları görülmektedir.

Hizmet sektöründe çalışan bu çocukların karşı karşıya oldukları temel riskler arasında aşağıdakileri saymak mümkündür:

- Hizmet sektöründe mesleki eğitim dışında çalışan çocukların önemli bir bölümü kayıtsız ve dolayısıyla her tür riske açık şekilde çalışmaktadır.

- Çalışan her üç çocuktan en az biri eğitim hakkından mahrum kalmaktadır.
- Hizmet sektöründe çalışan çocukların büyük çoğunluğu mevzuatta belirlenmiş azami çalışma süresinden uzun süreler çalışmakta ve izin haklarından tam olarak yararlanamamaktadır.
- Kayıtsız çalışan çocukların çoğu, kayıtlı çalışanların ise bir kısmı asgari ücretin altında gelir elde etmektedir.
- Hizmet sektöründe çalışan çocuklar, diğer tüm sektörlerde de olduğu gibi, işleri ve işyerleri ile ilgili işyeri kazaları, işin niteliğinden kaynaklanan uzun süre ayakta çalışma gibi sağlık riskleri, işveren veya iş yerindeki diğer kişilerin sözel veya fiziksel şiddet gibi uygunsuz davranışlarından kaynaklanan riskler, çocukların yaşlarına uygun olmayan ortamda (örneğin alkol, sigara vb. tüketilen ortamlar) veya yetişkin gözetiminden yoksun çalışmaktan kaynaklanan riskler gibi birçok riske açık halde çalışmaktadırlar.

Tüm bu riskler bakımından, mesleki eğitim kapsamı dışında ve kayıtsız olarak çalışan çocuklar, hizmet sektöründe çalışan çocuklar arasında en korumasız grubu oluşturmaktadır. Meslek lisesinde staj kapsamında ve ebeveyn gözetimi altında çalışan çocuklar ise çalışma yaşamı bakımından en yüksek güvenceye sahip olanlar olarak kabul edilebilir. Çalışan çocuğun bireysel ve ailesi ile ilgili özellikleri, okula devam durumu, okulun ve işyerinin sahip olduğu imkanlar, çalışma koşulları ve yapılan işin niteliği gibi faktörler çocuğun gelişimi ve korunması bakımından risklere açık olma düzeyini değiştirmektedir.

Hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin önlenmesi ve çalışan çocukların korunması konusunda izleme, rehberlik-danışmanlık sunma, denetleme, riskleri fark etme, müdahale etme ve kurumlar arası koordinasyonu sağlama gibi farklı sorumlulukları olan birçok kurum ve birim bulunmaktadır. Bu kurumlar arasında:

- Çocuk işçiliği ile mücadele alanındaki faaliyetleri daha etkin hale getirmek ve merkezi düzeyde üretilen politikaların yerel düzeydeki uygulanabilirliğini ve izlenebilirliğini artırmak amacıyla il düzeyinde kurulan *Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Birimleri*;
- İş sağlığı ve güvenliği ile ilgili konularda rehberlik ve danışmanlık yapmak üzere işyerlerinde görevlendirilen *iş güvenliği uzmanı ve işyeri hekimleri*;
- İş sağlığı ve güvenliği ile çalışma koşullarının izlenmesinden ve denetiminden sorumlu *iş müfettişleri, Sosyal Güvenlik Kurumu müfettişleri ve sosyal güvenlik denetmenleri*;
- İşyerlerinde verilen mesleki eğitimin niteliğini yükseltmek ve bu konuda işyerlerine danışmanlık hizmeti vermek amacıyla kurulan *işyeri denetleme ve danışmanlık grupları*;
- İşyerlerinde denetim yapma sorumluluğu bulunan *belediye zabıta memurları*;

- Umuma açık istirahat ve eğlence yerleri için ruhsat verilme aşamasında görüş veren ve işyerlerini genel güvenlik ve asayiş yönünden denetlemekten sorumlu *kolluk kuvvetleri*;
- İşletmelerde mesleki eğitim kapsamında yürütülen beceri eğitiminin izlenmesinde sorumluluğu bulunan *usta öğreticiler* ve *koordinatör öğretmenler*; ve
- Mevzuat uyarınca korunma ihtiyacı olan çocuklara yönelik riskleri fark etme ve bildirme yükümlülüğü olan *adli ve idari merciler*, *sağlık* ve *eğitim kuruluşları* ve *sivil toplum kuruluşları* dahil çocuklarla çalışan tüm kurum ve kişiler yer almaktadır.

Hizmet sektöründe çalışan çocukların korunmasının sağlanması, öncelikli olarak bu alana özgü ve çocukların çalışmasının ardındaki temel neden olan çocuk emeğine duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmak üzere temel gelir güvencesini de içerecek şekilde *kanıta dayalı bir politika* geliştirilmesini gerektirir. Bu politikanın kanıt temelini oluşturmak için çocukların çalıştıkları alanlar, çalışma nedenleri, koşulları, karşı karşıya oldukları riskler gibi konularda ayrıntılı veri sağlayacak şekilde bir *haritalama çalışması* yapılmalıdır. Bunun yanında, her türlü ihmal ve istismarın önlenmesinde olduğu gibi çocuk işçiliği ile mücadelenin de en önemli ayaklarından biri olan *ebeveynlerin bakım kapasitelerinin geliştirilmesine* yönelik çalışmalar yürütülmelidir. Önleme ve müdahale çalışmaları kapsamında ayrıca çocukları çalışmaya iten risklerin takibini yapacak bir *erken uyarı sisteminin* oluşturulması, kayıt dışı ve/veya uygun olmayan koşullarda çalıştırılan çocukların tespitine yönelik *denetimlerin* alan, mekan ve içerik bakımından kapsamının arttırılması, *ihbar ve denetim mekanizmasının* işleyişinin kolaylaştırılması ve sorumlu kurumlar arasında *koordinasyonun* güçlendirilmesine de ihtiyaç duyulmaktadır.

Hizmet sektöründe çalışan çocukların korunmasına dair yapılması gereken bu çalışmalara ek olarak, mesleki eğitim kapsamına giren alanlar bakımından mesleki eğitimin niteliğinin ve mesleki eğitime güvenin arttırılması da bu kapsamda çalışan çocukların korunması açısından önemlidir. Zira, Türkiye’de özellikle 2016 yılından bu yana mesleki eğitimin kapsamının genişletilmesi ve mesleki eğitim öğrencisi sayısının arttırılmasına yönelik bir politika izlendiği görülmektedir. Bu kapsamda yapılan en önemli değişiklik 2016 yılında çıraklık eğitiminin zorunlu eğitim kapsamına alınması ve böylece mesleki eğitim merkezlerinin dört yıllık zorunlu ortaöğretim kurumları haline getirilmesi olmuştur. Bu değişiklik ile birlikte mesleki eğitim merkezine kayıtlı ortaöğretim öğrencileri dört yıl boyunca haftada 4-5 gün işletmelerde beceri eğitimi almak amacıyla kayıtlı ve mevzuata uygun şekilde çalışabilmektedirler.

Gereken tedbirlerin alınmaması durumunda, özellikle mesleki eğitim merkezlerinin çocuk ve gençlerin eğitiminden çok iş piyasasının işgücü ihtiyacını karşılamaya yönelik beklentilerle tasarlanması bu kapsamda üretime katılan çocuklar için olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Bunun önüne geçmek için öncelikle mesleki eğitim, *öğrenci ve öğrenme odaklı* hale getirilmelidir. Çırakların, hem öğrenci hem çalışan olarak ve aynı zamanda çocuk oldukları dikkate alınarak *hak ve yararlarını* korumaya öncelik verilmelidir. Mesleki eğitimin niteliğinin artırılmasının bir diğer koşulu da mesleki eğitim için gerekli staj / beceri eğitiminin *eğitim sonrası istihdam olanakları* ile ilişkisinin güçlendirilmesi, buna yönelik olarak da mesleki eğitim kurumlarının ve staj ve beceri eğitimi yapılacak işyerlerinin altyapı, personel ve program açısından *kapasitelerinin* artırılmasıdır.

Tüm bunların yanı sıra toplum ve aileler düzeyinde mesleki eğitime güvenin artırılması da önemlidir. Mesleki eğitim kurumlarının, akademik olarak başarısız olan çocukların eğitimlerini tamamlayabilmeleri için yönlendirildikleri kurumlar olmaktan çok, saygın bir meslek edinebilmek için tercih edilen eğitim kurumlarına dönüşebilmesinin sağlanması için bir yandan toplumda beceriye dayalı işlere duyulan *saygının artırılması*, diğer yandan ise toplumun tüm kesimlerinde eğitime ve mesleki eğitime olan *inancın artırılmasına* ihtiyaç bulunmaktadır.

GİRİŞ

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 2021 yılında yayınladığı verilere (ILO, 2021) göre, dünyada 5-17 yaş grubundaki 160 milyon çocuk, yani dünyadaki çocuk nüfusunun yüzde 10'u çocuk işçi¹ olarak çalışmaktadır. Bu çocukların yaklaşık yarısı ise sağlıklarını, güvenliklerini ve ahlaki gelişimlerini tehlikeye atan çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinde² çalışmaktadır. Çalışan çocukların sektörlere göre dağılımına bakıldığında, yüzde 70'inin tarım, yüzde 20'sinin hizmet, yüzde 10'unun ise sanayi sektöründe çalıştığı görülmektedir.

Aynı yaş grubu (5-17 yaş) için Türkiye verilerine bakıldığında (Şekil 1), 2019 yılında, o yaş grubundaki çocukların yüzde 4,4'ünü oluşturan toplam 720 bin çocuğun *ekonomik işlerde*³ çalıştığı görülmektedir.⁴ 2006 TÜİK verileriyle karşılaştırıldığında, çalışan çocukların oranında bir düşüş görülmekte, bu düşüşün de esas olarak 5-14 yaş grubu çocuklar için geçerli olduğu anlaşılmaktadır.

Cinsiyet dağılımı açısından bakıldığında, 2019 yılı itibariyle çalışan çocukların yüzde 70,6'sını oluşturan erkek çocuklar arasındaki çalışan çocuk oranında önemli bir azalma olmadığı görülmektedir. 2006 yılında yüzde 22 olan bu oran, 2012 ve 2019 yıllarında ise yüzde 21,7 olmuştur.

Türkiye'de çalışan çocukların sektörlere göre dağılımına bakıldığında ise, hizmet sektörünün oranının yıllar içinde önemli bir artış gösterdiği ve 2019 yılı itibariyle, Dünya verilerinden farklı olarak, Türkiye'de çocuk işçiliğinin en fazla görüldüğü sektörün hizmet sektörü olduğu görülmektedir (Şekil 2). TÜİK tarafından 2006 yılında yapılan çocuk işgücü anketi sonuçlarına göre çalışan çocukların yaklaşık üçte biri (yüzde 32,5) hizmet sektöründe çalışırken, 2019 yılında çalışan her iki çocukta birinin (yüzde 45,5) hizmet sektöründe çalıştığı tespit edilmiştir. 15-17 yaş grubu çocuklar açısından bu oran yüzde 51'e kadar yükselmektedir.

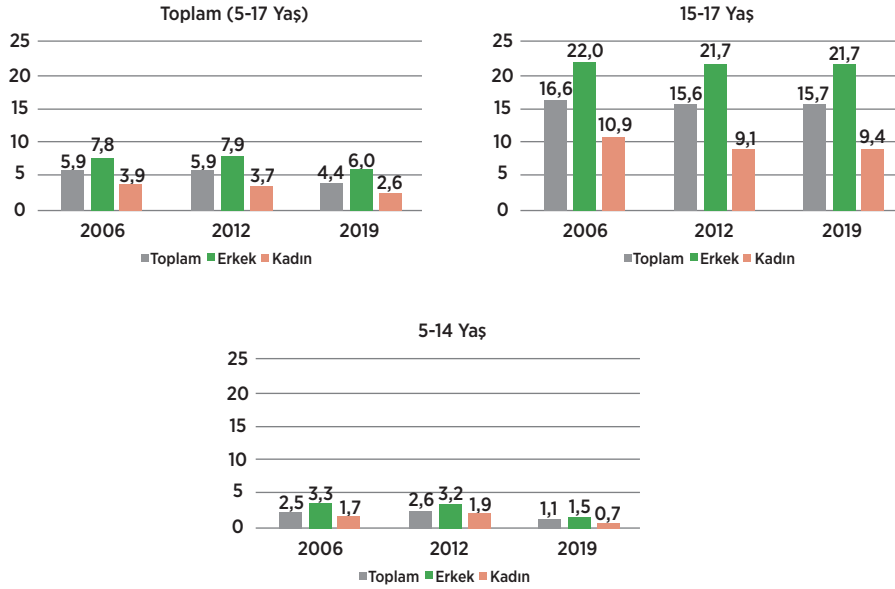
¹ ILO "çocuk işçiliği"ni, çocuklar için zihinsel, fiziksel, sosyal veya ahlaki açıdan tehlikeli işler olarak tanımlamaktadır (<https://www.ilo.org/ipec/facts/lang--en/index.htm>). Çocuk işçiliği ile birlikte çocukların yasal olarak çalışabileceği işleri de içeren daha geniş bir kavram olarak "çalışan çocuklar" ifadesi kullanılmaktadır. "Çocuk İşçiliği – Küresel Tahminler 2020" raporuna göre dünya çapında 5-17 yaş grubunda toplam 222 milyon çalışan çocuk bulunmaktadır.

² ILO 182 No'lu Sözleşmesi, "en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliği"ni, çocukların alım-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla ya da zorunlu tutularak kullanılmasını da içerecek şekilde zorla ya da mecburi çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimlerini; çocuğun fahişelikte, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu; çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılmasını, bunlar için tedarikini ya da sunumunu; doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibariyle çocukların sağlık, güvenlik veya ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan işleri kapsayacak şekilde tanımlar.

³ TÜİK, "ekonomik işlerde çalışan çocukları" referans haftası süresince herhangi bir gün en az bir saat süresince ücret, kâr veya ailenin kazancı için aile işletmelerinde ücretsiz olarak çalışanlar ile işi olanlardan; çeşitli nedenlerle referans döneminde işlerinin başında bulunmayan ancak işleri ile ilişkileri devam eden kişileri kapsayacak şekilde tanımlamaktadır. ILO tanımıyla karşılaştırıldığında, TÜİK tarafından kullanılan bu tanımın, ILO'nun "çocuk işçiliği" kavramını da içerecek şekilde kullandığı "çalışan çocuklar" kavramı ile benzer olduğu söylenebilir.

⁴ Bu verilerin içinde geçici sığınmacı, uluslararası koruma altında ve belgesiz olan çocuklar bulunmamaktadır.

Şekil 1. Türkiye’de ekonomik işlerde çalışan çocuk oranı (%)

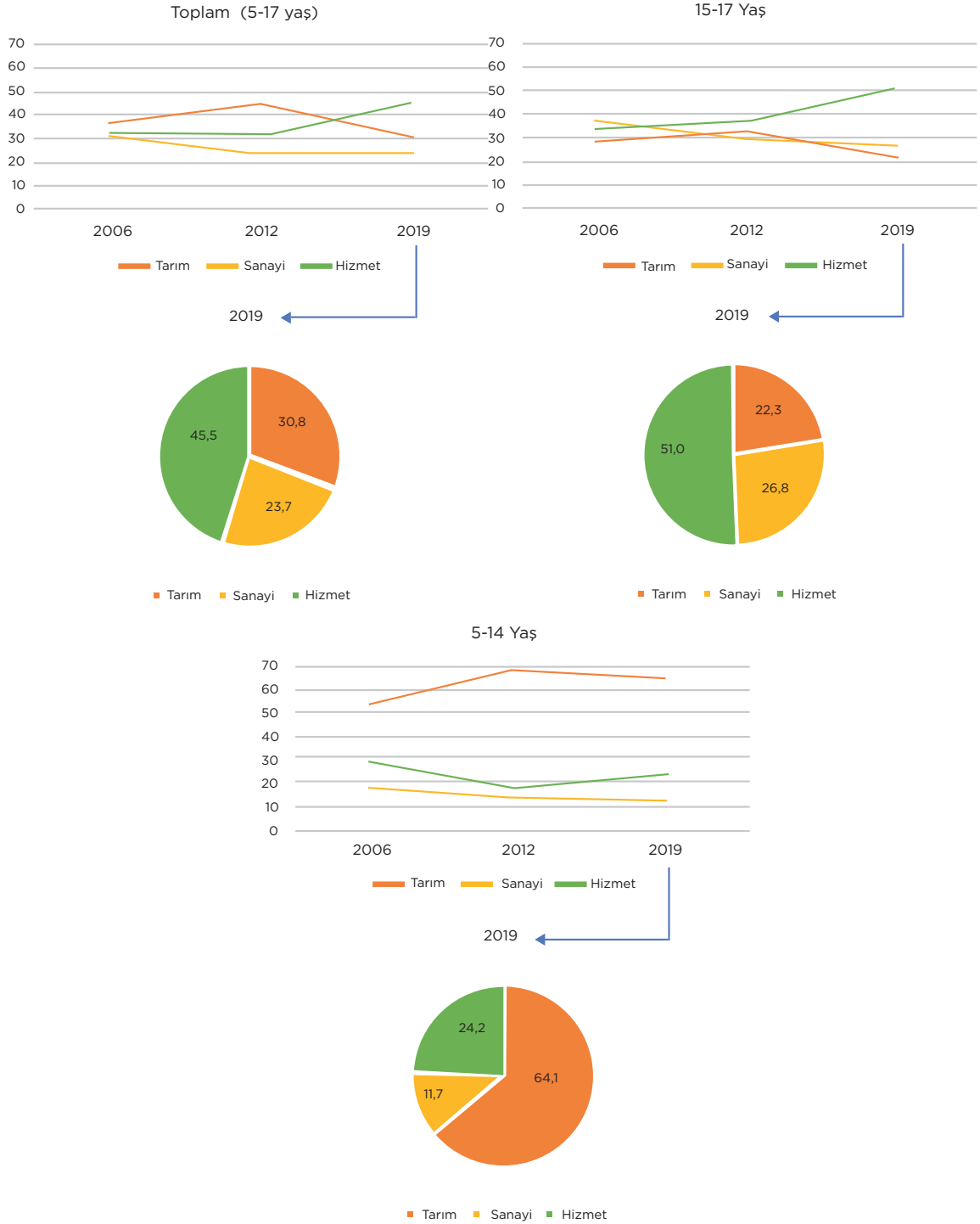

Türkiye’de çocukların en fazla çalıştığı sektör hizmet sektörü olmasına karşın, çocuk işçiliğine dair en az araştırılmış sektör de hizmet sektörüdür. Bugüne kadar çalışan çocuklara dair yapılan araştırma ve uygulamaların çoğunluğu tarım sektörüne ve özellikle de mevsimlik gezici tarım işçiliğine yoğunlaşmıştır. Sanayi sektöründe çocuk işçiliği konusu da yakın zamanda gündeme gelmeye başlamış, ayakkabı ve mobilya imalatı gibi sanayi alt sektörlerinde çalışan çocuklara dair değerlendirme çalışmaları yürütülmüştür. Hizmet sektöründe çocuk işçiliğine bakıldığında ise, Bölüm 1.1’de detayları verildiği üzere, yapılmış kısıtlı sayıda çalışmanın çoğunun sokakta çalıştırılan çocuklara dair olduğu görülmektedir. Oysaki Türkiye’de hizmet sektörünün, örneğin yiyecek-icecek, konaklama, güzellik hizmetleri, oto tamir ve bakım gibi birçok alanında hem Türkiyeli hem de göçmen⁵ çocukların çalıştığı bilinmektedir. Bu çocukların bazıları yaşlarına uygun işlerde veya mesleki eğitim kapsamında *çırak*⁶ olarak çalışırken, bazıları da tamamen kayıtsız olarak, sokakta katı atık toplayıcılığı gibi yaşlarına göre oldukça tehlikeli işlerde çalışabilmektedir. Ancak bu konuları içerecek şekilde hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin görünümüne dair kapsamlı bir çerçeve çizen araştırma veya çalışma bulunmamaktadır.

⁵ Göçmen ifadesi çeşitli nedenlerle ülkelerini terk etmek, hayatlarını kurtarmak amacıyla bir ülkeden diğer bir ülkeye göç etmek zorunda kalanları kapsayacak şekilde kullanılmıştır (iç savaştan dolayı Türkiye’ye sığınan Suriye vatandaşlarının Türkiye’deki yasa ve yönetmeliklerde belirlenen resmi statüsü geçici koruma altında bulunan sığınmacı kişilerdir). Türkiye’nin de imzalayarak onayladığı Bütün Göçmen İşçi ve Aile Fertlerinin Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme 2(1) maddesi göçmen işçiyi vatandaşı olmadığı bir devlette ücretli bir faaliyetle iştigal edecek olan, iştigal eden veya iştigal etmiş olan kişi olarak tanımlamıştır.

⁶ Çırak, çıraklık sözleşmesi esaslarına göre bir meslek alanında mesleğin gerektirdiği bilgi, beceri ve iş alışkanlıklarını iş içerisinde geliştirilen kişidir (3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu, md. 3/c).

Şekil 2. Türkiye’de ekonomik işlerde çalışan çocukların sektör dağılımı (%)

İstanbul'da kağıt toplayıcılığı yapan çocuklar. Tarih 5 Mart 2022

Bu araştırma, bahsi geçen bu ihtiyaçtan yola çıkarak tasarlanmış ve aşağıdaki dört temel soruyu yanıtlamaya çalışarak Türkiye’de hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin mevcut durumunu ortaya koymayı amaçlamıştır:

- Hizmet sektöründe çocuklar hangi alanlarda / işlerde çalışıyorlar?
- Hizmet sektöründe çalışan çocuklar hangi statüde çalışıyorlar?
- Hizmet sektöründe (farklı alanlarda) çalışan çocukların çalışma koşulları ve karşılaştıkları riskler nelerdir?
- Hizmet sektöründe çalışan çocukların tespitine ve korunmasına yönelik yasal ve kurumsal mekanizma nasıl işliyor?

Raporda öncelikle bu çalışmanın yöntemi açıklanmış, ardından çalışma kapsamında hizmet sektöründe çalışan çocuklara dair yukarıdaki sorulara cevaben elde edilen bulgular incelenmiştir (Bölüm 1). Raporun son iki bölümünde ise bu bulguların değerlendirmesine (Bölüm 2) ve bulgular ve değerlendirmelerden yola çıkarak oluşturulan önerilere (Bölüm 3) yer verilmiştir.

Yöntem ve Sınırlılıklar

Türkiye’de hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin mevcut durumunu ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen bu çalışma bir *hızlı değerlendirme araştırması*⁷ olarak tasarlanmıştır. Araştırmanın dizaynında ILO ve UNICEF tarafından hazırlanan “çocuk işçiliğine dair hızlı değerlendirme yöntemi” rehberi (ILO ve UNICEF, 2005), bu rehberi kullanılarak farklı ülkelerde yürütülmüş çalışmalar⁸ ve çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri konusunda yürütülen hızlı değerlendirme çalışmalarından çıkartılan dersler (ILO, 2005) yol gösterici olarak kullanılmıştır.

Araştırma kapsamında öncelikle aşağıdakileri içerecek şekilde kapsamlı bir masabaşı çalışması yürütülmüştür:

- Çocuk işçiliğine dair uluslararası ve ulusal mevzuat (sözleşme, kanun, yönetmelik vd.)

⁷ Hızlı değerlendirme (rapid assessment) belirli bir konu veya sorunun nispeten hızlı bir şekilde anlaşılmasını amaçlar. Müdahale tasarlamadan önce bilgi toplamak, mevcut verileri desteklemek veya rafine etmek için kullanılır. Odak gruplar, katılımcı gözlem, temel bilgilendirici görüşmeler, derinlemesine görüşmeler veya haritalama, topluluk haritalama ve mevsimlik takvimler gibi katılımcı tekniklerden bir veya birden fazlası kullanılarak yapılır (<http://www.endvawnow.org/en/articles/1541-rapid-assessments.html>).

⁸ Bu çalışmalar arasında Lübnan’da çocuk işçiliği (ILO, 2012), Tayland’da yasadışı uyuşturucu faaliyetlerinde çocuk işçiliği (ILO, 2002a), Tanzanya’da enformel sektörde çocuk işçiliği (ILO, 2002b), Nepal’de çocuk hamallar (ILO, 2001), Bahamalar’da turizm sektöründe en kötü biçimde çocuk işçiliği (ILO, 2002c) ve Ürdün’de kentsel enformel sektörde çocuk işçiliğine dair (ILO, 2014) çalışmalar yer almaktadır.

- Çocuk işçiliğinin önlenmesini ilgilendiren kurumsal politika ve strateji belgeleri, stratejik planlar, faaliyet raporları vd.
- Çalışan çocuklara dair küresel ve ulusal veriler.
- Hizmet sektöründe çocuk işçiliğine dair Türkiye dahil farklı ülkelerde gerçekleştirilmiş araştırmalar, değerlendirme çalışmaları, yayınlanmış makale ve raporlar.

Masabaşı çalışması sonucunda araştırmanın amacı ve temel araştırma soruları doğrultusunda Ek 1’de yer alan görüşme formu hazırlanmış; Ankara, İstanbul, İzmir ve Antalya illerinde hizmet sektöründe çalışan çocuklar ile ilgili kurum temsilcileri, akademisyenler ve esnaf vb. diğer kişiler ile yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın yürütüleceği iller, nüfus büyüklükleri, gayrisafi yurtiçi hasıladaki payları, genel istihdam oranları ve turizmdeki payları gibi kriterler göz önüne alınarak seçilmiştir. Buna göre;

- Türkiye nüfusunun yüzde 34’ü Ankara, İzmir, İstanbul ve Antalya illerinde yaşamaktadır.
- Seçilen bu dört il 2020 yılında cari fiyatlarla gayri safi yurtiçi hasılda ilk beş il arasında yer almıştır.
- Hizmet sektöründe kayıtlı istihdam edilenler bu dört ilde yoğunlaşmaktadır.
- Antalya, İstanbul ve İzmir turizmden pay alan ilk üç ildir.
- Geçici sığınmacı Suriyelilerin yüzde 25’i Ankara, İzmir ve İstanbul’da bulunmaktadır (Antalya geçici sığınmacı ve uluslararası koruma altındaki kişilere kapalıdır).

Tablo 1’de görülebileceği üzere İstanbul’da 15, Ankara ve Antalya’da 10, İzmir’de 7 olmak üzere dört ilde toplam 42 görüşme yapılmıştır. Görüşme yapılan kurum detayları Ek 2’de verilmiştir.

Tablo 1. Araştırma kapsamında görüşme yapılan kişi ve kurumlar

Görüşme Yapılan Kurum Türü	Görüşme Yapılan İl				
	İstanbul	Ankara	Antalya	İzmir	Toplam
Kamu Kurumu	4	1	1		6
Sivil Toplum Kuruluşu (Ulusal ve Uluslararası)	2	1	1	4	8
Üniversite / Akademi	1	1	2		4
Meslek / Esnaf Odaları, Sendikalar	7	6	5	3	21
Mesleki Eğitim Merkezi	1	1	1		3
Toplam	15	10	10	7	42

Çalışma kapsamında karşılaşılan temel sınırlılıkların başında kısıtlı zamanda çok geniş bir alanı kapsama gerekliliği olmuştur. Çalışma kapsamında dört ilde belirli sayıda anahtar kişi/kurum görüşmesi gerçekleştirilerek çalışmanın belirli bir zaman içerisinde tamamlanması hedeflenmiştir. Diğer taraftan hizmet sektörü çok geniş ölçekte bir iş kolunu ve dolayısıyla çok fazla anahtar kişi ve kurumu kapsamaktadır. Bu nedenle çalışma, daha fazla çocuğun yer aldığı düşünöldüğü alt sektörlerle sınırlandırılmıştır. Sanat, költür ve reklam faaliyetlerinde çalıştırılan çocuklar, dijital platformlarda kendi hesabına para kazanan çocuklar ile anne ve babaları tarafından sosyal medyada çalıştırılan çocuklar bu araştırma kapsamına alınmamıştır. Çalışmaya yönelik bir diğör önemli sınırlılık da bu alandaki mevcut verilerin ve gerek akademik gerekse akademi-dışı çalışmaların azlığı olmuştur.

A person wearing a dark hoodie and dark pants is walking away from the camera through a warehouse. The warehouse is filled with wooden pallets stacked in rows. A large roll of white material, possibly fabric or paper, is visible in the center. The lighting is dim, and the overall tone is greenish-yellow.

BÖLÜM 1

HİZMET SEKTÖRÜNDE ÇALIŞAN ÇOCUKLARA DAİR BULGULAR

1.1. Hizmet Sektörünün Kapsamı ve Hizmet Sektöründe Çocukların Çalıştığı Alanlar

Değişken yapısı ve heterojen niteliği yüzünden tanımlaması ve sınırlarının çizilmesi zor olan *hizmet sektörü* genel olarak tarım (ve madencilik) ve sanayi faaliyetlerinin dışında kalan ekonomik faaliyetleri içerecek şekilde *üçüncü sektör* olarak nitelendirmiştir (Şentürk, 1996). Daha önceleri tarım ve sanayi sektörünü tamamlayıcı-kolaylaştırıcı olarak görülen hizmet sektörü, özellikle 2000'li yıllardan sonra bir yan sektör olmaktan çıkıp, üretimin temel unsurlarından biri durumuna gelmiştir (Bayat vd., 2015).

Hizmet genel olarak mal üretimi dışında kalan ve somut bir çıktısı olmayan (soyut, fiziksel varlığı olmayan), üretildiği anda tüketilen (saklanamayan) bir ürün olarak tanımlanmakta ve literatürde pazarlama amaçları, muhatapları, kâr amaçlı olup olmaması, üretim teknolojisinin türü, teknoloji içeriği, pazar ve hizmet sağlayıcının özelliği gibi farklı kriterler kullanılarak birçok değişik şekilde sınıflandırılmaktadır (Bayat vd., 2015; Taşkesenlioğlu, 2010).

Türkiye İstatistik Kurumu yayınladığı tarım, sanayi ve hizmet istatistiklerinde *Avrupa Toplu-luğu'nda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması NACE Rev.2'yi*⁹ kullanmaktadır. Buna göre TÜİK tarafından hizmet sektörü istatistiklerine dahil edilen faaliyetler ve kapsamları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. TÜİK tarafından kullanılan hizmet sektörü sınıflandırması

Faaliyet	Kapsamı
Toptan ve perakende ticaret; motorlu kara taşıtlarının ve motosikletlerin onarımı	Her çeşit malın toptan ve perakende (üzerinde değişiklik yapılmadan) satışı, ticari malların satışı ile ilgili olan küçük hizmetlerin verilmesi ve motorlu araçların ve motosikletlerin onarımı.
Ulaştırma ve depolama	Tarifeli olsun ya da olmasın, demir yolu, boru hattı, kara yolu, su veya hava yolu vasıtasıyla ve terminal, park alanları, kargo yükleme-boşaltma hizmetleri, depolama vb. destekleyici faaliyetlerle yolcu ve eşyaların taşınması (sürücü veya operatör ile birlikte taşıma araçlarının kiralanması, posta ve kuryecilik faaliyetleri dahil)
Konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetleri	Ziyaretçiler ve diğer yolcular için kısa süreli konaklama hizmeti ile hemen tüketime uygun yemeklerin ve içeceklerin sağlanması.
Bilgi ve iletişim	Bilgi ve kültürel ürünlerin üretimi veya dağıtımı, veri veya haberleşme de dahil bu ürünleri göndermek veya dağıtmak için gerekli aletlerin sağlanması, bilgi teknoloji faaliyetleri, veri işleme ve diğer bilişim hizmet faaliyetleri.
Finans ve sigorta faaliyetleri	Sigortacılık, reasürans ve emeklilik fonu faaliyetleri ile finansal hizmetleri desteklemeye yönelik faaliyetler de dahil finansal hizmet faaliyetleri.

⁹ https://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_CLS_DLD_NO-HDR&StrNom=NACE_REV2&StrLanguageCode=TR

Gayrimenkul faaliyetleri	Gayrimenkul alınması veya satılması, kiralanması, gayri menkule fiyat biçilmesi veya gayrimenkul emanet acenteleri olarak hareket edilmesi gibi diğer gayri menkul hizmetlerinin sağlanması.
Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler	Uzmanlaşmış belirli mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler.
İdari ve destek hizmet faaliyetleri	İşletmelerin genel işleyişini destekleyen faaliyetler.
Kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik	Genel olarak kamu idaresi tarafından yerine getirilen, hükümet ile ilgili faaliyetler.
Eğitim	Her düzeyde veya her meslek dalı için eğitim (sözlü veya yazılı olabilir ve radyo, televizyon, internet veya yazışma aracılığıyla sağlanabilir).
İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	Hastaneler ve diğer yerlerde eğitilmiş tıbbi profesyonellerce sağlanan sağlık bakımından başlayarak, sosyal hizmet faaliyetleri için bir dereceye kadar sağlık bakım faaliyetlerini (sağlık bakımı veren profesyoneller hariç) içeren yatılı bakım faaliyetlerine kadar çok çeşitli faaliyetler.
Kültür, sanat, eğlence, dinlence ve spor	Canlı gösteriler, müzelerin işletilmesi, kumar, spor ve eğlence faaliyetleri de dahil olmak üzere halkın çeşitli kültürel ve eğlenceye yönelik ilgilerini karşılama amaçlı çok çeşitli faaliyetler.
Diğer hizmet faaliyetleri	(Yan bir kategori olarak) üye organizasyonların faaliyetleri, bilgisayarların, kişisel ve ev eşyalarının onarımı ve sınıflamada başka bir yerde kapsamamış çeşitli kişisel hizmet faaliyetleri.
Hanehalklarının işverenler olarak faaliyetleri; hanehalkları tarafından kendi kullanımlarına yönelik olarak ayırım yapılmamış mal ve hizmet üretim faaliyetleri	Ev içi çalışan personelin işverenleri olarak hanehalklarının faaliyetleri ve hanehalklarının geçimleri için yaptıkları ayırım yapılmamış malların üretimi ile hizmetlerin üretimi.
Uluslararası örgütler ve temsilciliklerinin faaliyetleri	Birleşmiş Milletler ve uzmanlaşmış ajansları, bölgesel teşkilatlar, vb., Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Dünya Gümrük Örgütü, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü, Avrupa Toplulukları, Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) gibi uluslararası örgütlerin faaliyetleri.

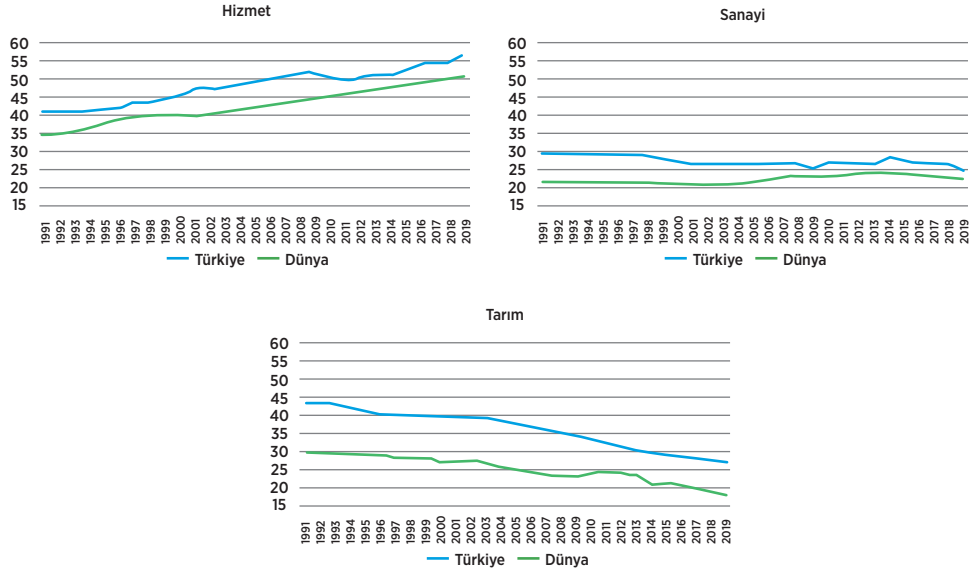
Dünya Bankası (2019) verilerine göre¹⁰ hizmet sektörü dünya ekonomisindeki önemini giderek arttırarak günümüzde dünya gayrisafi yurtiçi hasılasının (GSYH) yarısından fazlasını oluşturur hale gelmiş; Türkiye’de de benzer şekilde, 1960’tan bu yana GSYH’deki payını yüzde 26’dan yüzde 56’ya çıkarmıştır.

Hizmet sektörünün ekonomideki artan önemi sonucu, sağladığı istihdam olanakları da zamanla gelişmiş, günümüzde dünyada ve Türkiye’de en çok istihdam sağlayan sektör konumuna gelmiştir (Şekil 3). 2019 yılı itibarıyla, Türkiye’deki toplam istihdamın yüzde 57’si hizmet, yüzde 25’i sanayi, yüzde 18’i ise tarım sektöründe yer almaktadır.¹¹

¹⁰ Dünya Bankası verilerine ulaşmak için: <https://data.worldbank.org/indicator>

¹¹ <https://data.worldbank.org/indicator>

Şekil 3. Hizmet, sanayi ve tarım sektörlerinde istihdam oranı (toplam istihdam içindeki yüzde)

Hizmet sektöründe toplam istihdam oranları gibi Türkiye’de çalışan çocukların sektör bazlı dağılımında da hizmet sektörünün oranı yıllar içinde önemli bir artış göstermiş (bkz. Şekil 2), hizmet sektörü yüzde 46’lık payıyla çocuk işçiliğinin en yoğun görüldüğü sektör haline gelmiştir.

Hizmet sektöründe çocuk işçiliğine dair dünyada veya Türkiye’de yapılan kısıtlı sayıda araştırma olduğu için çocukların hizmet sektörünün hangi alanlarında daha yoğun olarak çalıştığına dair bir değerlendirme yapmak zordur. Farklı ülkelerde bugüne kadar gerçekleştirilmiş çalışmalar çoğunlukla turizm sektöründe çocuk işçiliğine odaklanmış, araştırmalar kapsamında ortaya çıkan diğer hizmet alanları arasında pazarda yiyecek satma, kuaförde çalışma, ayakkabı boyacılığı yapma gibi işler yer almıştır.¹² Türkiye’de gerçekleştirilen ça-

¹² Araştırma kapsamında yapılan masabaşı araştırması sırasında hizmet sektöründe çocuk işçiliğine dair farklı ülkelerde yürütülen aşağıdaki çalışmalara ulaşılmıştır:

- Filipinler’de turizm sektöründe çocuk işçiliğinin durumu, sonuçları ve yapılanlara dair makale (Edralin, 2002) ve araştırma (NUWHRAIN-APL-IUF ve ILO, 2000)
- Sri Lanka’da turizm sektöründe çocuk işçiliğinin durumuna (sebepleri, türleri, sorunlar vb.) dair araştırma (Hettiarachchi ve Thennakoon, 2018)
- Vietnam’da turizm sektöründe çocuk işçiliğinin önlenmesine yönelik yürütülen çalışmalar ve etkilerine dair değerlendirme (ILO, 2013)
- Hindistan’da turizm sektöründe çocuk işçiliği konusunda yapılan çalışmalara dair derleme (Das, 2014)
- Turizm sektöründe çocuk işçiliğinin nedenleri, türleri, sonuçları, alınan tedbirler ve turizm firmaları için önerileri içeren yazı (Hagedoorn, 2013).
- Nijerya’da pazarda yiyecek satanlar arasında çocuk işçiliği, farkındalık düzeyleri ve sebeplerine dair araştırma (Adeyemi vd., 2021)
- Ürdün’de kentsel enformel sektörde çocuk işçiliğine dair araştırma (ILO, 2014)

İşmler ise özellikle 1990'lı yıllarda metropollerde sokakta yaşayan ve çalışan çocuklar olgusunun kamuoyunda gündem oluşturmaya başlamasıyla birlikte (Acar, 2010) çocukların sokakta çalışmasına odaklanmaya başlamış¹³, sonrasında yapılan az sayıda araştırma da Tablo 3'te verilen örneklerde olduğu gibi sokakta çalışmanın yanında sanayi sitelerinde veya küçük işletmelerde çalışma gibi kısıtlı diğer alanlara odaklanmıştır. Bu araştırmalarda çocukların hizmet sektöründe en yoğun çalıştığı alanlar arasında pazarda satış veya taşımacılık yapma, sanayide oto mekanik, elektrik, vb. işlerde çalışma, kuaför veya berberlerde yardımcı işlerde çalışma, sokakta simit, mendil, vb. satma ve katı atık toplama-ayırıştırma işleri öne çıkmaktadır. Dünyadaki örneklerinin aksine Türkiye'de turizm sektöründe çalışan çocuklara dair bir araştırma örneğine ise rastlanmamıştır. Bu konuda ulaşılabilen yegâne bilgi, 2016 yılında turizm tesislerinde çalışanların yüzde 4,9'unu (toplam yaklaşık 890 bin çalışanın 43 binini) 15-19 yaş arası çocuk ve gençlerin oluşturduğu olmuştur (TOBB ve TÜROFED, 2016). Bu alandaki veri eksikliğinin bir sebebi hizmet sektöründe çocukların, özellikle de göçmen çocukların garsonluk, komilik, tezgâhtarlık gibi müşteriler ile ilişkili olan işlerden ziyade görünmeyen bulaşıkçılık, taşımacılık gibi arka plandaki işlerde çalıştırılmaları olabilir (Akbaş ve Ulutaş, 2018).

Tablo 3. Türkiye'de hizmet sektöründe çalışan çocuklara dair yürütülmüş araştırma örnekleri

Araştırma kapsamı	Belirlenen çalışma alanları
Ankara'da sokakta ve hizmet sektöründe çalışan toplam 126 çocuk (Acar, 2000).	Sokakta çalışan 70 çocuk: - Sokakta mendil, yara bandı vb. satanlar (%71) - Pazarda poşet satanlar (%11) - Ayakkabı boyayanlar (%7) Hizmet sektöründe çalışan 56 çocuk: - Kadın kuaföründe çırak (%54) - Erkek berberinde çırak (%46)
Diyarbakır, Adana ve İstanbul'da sokakta çalışan 7-14 yaş arası 188 çocuk (Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör, 2001).	- Ayakkabı boyayanlar - Mendil, simit vb. satanlar - Mezarlıkta temizlik, sulama vb. yapanlar - Atık toplama ve ayrıştırma yapanlar - Çiçek satanlar
İstanbul'da sokakta çalışan 249 çocuk (Torun, 2001).	- Simit, midye, sakız, oyuncak, meyve, toka, çekirdek vb. satanlar (%47) - Ayakkabı boyayanlar (%35) - Pazarda satıcılık, hamallık yapanlar (%4) - Katı atık toplayanlar (%3)

¹³ Örneğin, 1990 yılında Tahir Baştaymaz tarafından Bursa'da çalışan çocuklar üzerine yürütülen araştırma (Baştaymaz, 1990) ve 1994 yılında Bülent İlik ve Zeynep Türkmen tarafından Ankara Çalışan Çocuklar Merkezi'ne kayıtlı olan ve sokakta çalışan 250 çocukla yürütülen araştırma (İlik ve Türkmen, 1994).

Eskişehir’de sokakta çalışan 6-13 yaş arası 198 çocuk (Şişman, 2004).	- Simit satanlar (%31) - Sakız, çiçek, mendil vb. satanlar (%19) - Ayakkabı boyayanlar (%13) - Tartıcılık yapanlar (%10) - Seyyar sebze ve meyve satanlar (%9) - Yeniden işlenebilir olan atıkları (cam, kağıt, demir vb.) toplayanlar (%6) - Pazarda araba ile eşya taşıyanlar (%5)
Kütahya’da sokakta ve küçük işletmelerde çalışan 8-17 yaş arası 100 çocuk (Kılıç, 2009).	- Poşet satanlar (%25) - Tamirhane, çay ocağı gibi küçük işletmelerde çalışanlar (%25) - Pazar yerlerinde el arabası ile taşımacılık yapanlar (%20) - Tartıcı (%10) - Simit satanlar (%10) - Ayakkabı boyayanlar (%5) - Mendil satanlar (%5)
Erzurum’da sokakta çalışan 9-17 yaş arası 47 çocuk (Küçükali, 2016).	- Tartıcılık yapanlar - Ayakkabı boyayanlar - Simit, kağıt mendil vb. satanlar - Reklam ve broşür dağıtanlar - Kağıt toplayıcılığı yapanlar
Ankara’da sokakta çalışan 7-18 yaş arası Suriyeli ve Türkiyeli 92 çocuk (Karataş vd., 2016).	- Atık toplayanlar (%50) - Mendil satanlar (%27) - Mezarlıkta su taşıyanlar (%5)
İstanbul Bağcılar-Küçükçekmece bölgesinde belirlenen yedi mahallede 12-18 yaş arası 301 çalışan çocuk (Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017).	- Pazarcı (%24) - Giyim işçisi (%16) - Satış elemanı / tezgahdar (%16) - Gıda sektöründe garson, paket servisi vb. çalışanı (%15) - Oto tamir, elektrikçi, inşaat, marangoz gibi yerlerde imalat ve tamir sürecinde çalışanlar (%12) - Esnaf yanında temizlik toplama vb. yardım elemanı (%7) - Kuaförde çırak, kalfa (%4)
İstanbul, Mardin ve Şanlıurfa’da çalışan 6-14 yaş arası 33 çocuk (Lordoğlu ve Aslan, 2018)	- Fırında çalışanlar - Mobilya atölyesinde çalışanlar - Kozmetik dükkanı veya kıyafet mağazasında çalışanlar
Şanlıurfa sanayi sitesinde çalışan 10-18 yaş arası 70 çocuk (Tokgöz ve Işık, 2020).	- Oto mekanik işlerinde çalışanlar (%33) - Oto elektrik, motor, torna, yağ, yedek parça, LPG vb. işlerde çalışanlar (%24) - Oto kaporta, boyama işlerinde çalışanlar (%23) - Lokantada çalışanlar (%4) - Fırında çalışanlar (%3)

Kurum ve anahtar kişiler ile yapılan görüşmelerde de Türkiye'de hizmet sektöründe çocukların çalıştıkları alanlara dair aşağıdaki tespitler öne çıkmıştır:

- *Mesleki eğitim merkezlerinde* çocukların hizmet sektörü içinde tercih ettiği öncelikli alanlar kuaförlük, berberlik ve oto tamirciliği olarak görülmektedir.
- *Oto sanayide* çalışan çocuklar genellikle boya, kaporta, egzoz ve tamir işlerinde çalışmaktadırlar. Yedek parça satışı gibi pazarlama işlerinde en az lise mezunu kişilerin istihdamı önceliklendirilmekte, çocukların çalıştırılması tercih edilmemektedir.
- *Turizm sektöründe* 3+ yıldızlı tesislerde denetimler daha çok olduğu için çalışan çocukların çoğu staj veya mesleki eğitim kapsamında çalışmakta, kayıtsız olarak çalışan çocuklar pansiyonlar gibi daha küçük tesislerde bulunabilmektedir.
- *Pazar yerlerinde* tezgah açan tüm pazarcılar kayıtlı olduğu için onların yanında ancak kendi ailelerinden çocuklar yardım amacıyla çalışabilmekte ama kayıtsız olarak su, simit vb. satanlar arasında çocuklar görülebilmektedir.
- *Sebze-meyve hallerinde* kayıtlı çalışanlar arasında 18 yaş altı çocuklar bulunmamakta, ancak işçi aracılıyla çalışan geçici işçiler (örneğin ürün ayıklama, sınıflama, paketleme gibi işlerde çalışanlar) ve hamallar, çekçek yapanlar (hal dışında malların çekçek arabalarla taşınması işi) arasında çocuklar bulunmaktadır.
- *Katı atık toplayıcılığı* işinde çok sayıda çocuk çalışmakta, bu alanda çocuklar daha çok ayrıştırma gibi sokaktan veya çöp kutularından toplama işine göre hem daha az görünür hem de fiziken daha az zorlayıcı olan işleri yapmaktadırlar.
- *Reklamcılık* alanında çocuklar daha çok tabelacılarda getir-götür işlerini yapmaktadırlar.
- *Sokakta çalıştırılan çocuklar* genelde yaşça daha küçük olmakta ve sokakta mendil, su ve benzeri satma işlerini yapmaktadırlar.
- *Göçmen çocuklar* genelde oto sanayilerde veya göçmenlerin yoğun yaşadığı bölgelerde çay ocağı, lokanta gibi işletmelerde bulaşıkçılık, temizlik, komi, paket servis gibi işlerde çalışmaktadırlar (motorlu kuryelerde ehliyet zorunluluğu olduğu için bu alanda göçmen çocuk çalıştırılmasının tercih edilmediği belirtilmektedir¹⁴). Ayrıca göçmen çocuklar katı atık toplayıcılığında da en fazla görülen kesimi oluşturmaktadır.

¹⁴ Bu tespitten farklı olarak, ILO Türkiye Ofisi tarafından motokuryelik mesleğinin mevcut durumu ve yaşanan zorlukları anlamak için yürütülen saha araştırmasına katılan 150 motokuryenin yüzde 25'ini Suriyeli erkek motokuryeler oluşturmuş; Suriyeli motokuryeler arasında 18 yaşından önce Türkiye'ye göç etmiş 11 katılımcının tümünün motokuryeliğe 18 yaşın altında başladığı bilgisi paylaşılmıştır (ILO, 2022).

1.2. Türkiye’de Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların Çalışma Biçimleri

Türkiye’de hizmet sektöründe çalışan çocuklar çalışma biçimleri bakımından çalıştıkları işin yaşlarına uygunluğu ve kayıtlılık durumuna göre Tablo 4’teki gibi gruplandırılabilirler. Buna göre mesleki eğitim kapsamında çalışan çocuklar ile İş Kanunu’nda belirlenen yaşlara uygun şekilde ve sigortalı olarak çalışan çocuklar yasal olarak çalışmalarına izin verilen gruba oluşturmaktadır. Bu grup dışında kalan tüm çocuk işçiler, yaşlarına uygun bir işte çalışıyor olsalar dahi kayıtsız ve yasalara aykırı şekilde çalışmaktadır.

Tablo 4. Hizmet sektöründe çalışan çocukların çalışma biçimlerine göre gruplandırılması

	Yaşına uygun işte çalışanlar	Yaşına uygun olmayan işte çalışanlar
Kayıtlı çalışanlar ✓	✓ Mesleki eğitim kapsamında çalışan çocuklar ✓ Mesleki eğitim dışında sosyal güvenlik kapsamında çalışan çocuklar	Ankara
Kayıtsız çalışanlar !	! Yaşına uygun işlerde ama sigortasız (kayıtsız) çalışan çocuklar	! İş Kanunu / Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik ile belirlenmiş yaşlara uygun olmayan işlerde çalışan çocuklar ! ILO 182 no’lu Sözleşme kapsamında belirlenen çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinde çalışan tüm çocuklar

Tablo 5’te bir önceki bölümde (Bölüm 1.1) Türkiye’de çocukların hizmet sektöründe yoğunluklu olarak çalıştıkları belirlenmiş olan alanlardaki çalışma biçimlerinin genel görünümü Tablo 4’te yer alan gruplandırma kullanılarak özetlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 5. Hizmet sektöründe çocukların çalışma alanlarının çalışma biçimlerine göre durumları

Çalışma Alanı	Çalışma Biçimi			
	Yaşına uygun işlerde kayıtlı çalışanlar		Yaşına uygun işlerde kayıtsız çalışanlar	Yaşına uygun olmayan işlerde kayıtsız çalışanlar
	Mesleki eğitim kapsamında çalışanlar	Sosyal güvenlik kapsamında çalışanlar		
Oto sanayide tamir, boya vb. işlerde çalışan çocuklar	✓	✓	!	!
Kuaför, berber, güzellik salonu vb. yerlerde çalışan çocuklar	✓	✓	!	!
Turizm sektöründe (otel, pansiyon, restoran vb.) çalışan çocuklar	✓	✓	!	!
Küçük işletmelerde (dükkan, çay ocağı, vb.) satış, tezgahçılık, temizlik vb. işlerde çalışan çocuklar		✓	!	!
Kültür, sanat ve eğlence sektöründe reklam ve film çekimi vb. işlerde çalışan çocuklar		✓	!	!
Reklamcılık sektöründe broşür dağıtım, promosyon yapımı (ev içi işçilik dahil), matbaa gibi yerlerde getir-götür işleri vb. işlerde çalışan çocuklar			!	!
Sebze-meyve hallerinde ürün ayıklama, sınıflama, paketleme ve taşıma vb. işlerde çalışan çocuklar			!	!
Katı atık toplayıcılığı, sokakta mendil vb. satma, ayakkabı boyama, tartı vb. işler yapan çocuklar				!

Bu bölümde öncelikle Türkiye'deki mevcut mesleki eğitim sistemi ve mesleki eğitim kapsamında çalışan çocuklara dair bir çerçeve çizilmiş, ardından hizmet sektöründe çocukların yaşlarına göre hangi işlerde çalıştırılabileceği ilgili mevzuattan yararlanarak derlenmiştir. Son olarak bu iki grup dışında kalan ve kayıtsız olarak çalışan çocuklar ele alınmıştır.

1.2.1. Mesleki Eğitim Kapsamında Çalışan Çocuklar

Türkiye'deki Mevcut Mesleki Eğitim Sistemi

Türkiye’de 12. yüzyılda geleneksel usullerle¹⁵ yürütölmeye başlayan meslek öğretimi, 1860’lı yıllardan itibaren örgün eğitim kurumları olarak değeriendirilen meslek ve sanat okullarında sunulmaya başlanmış¹⁶, 1927 yılında Milli Eğitim Bakanlığı’nın görev ve hizmet alanı kapsamına alınmıştır. 1986 yılında ise bugün hâlâ yürürlükte olan 3308 sayılı Mesleki Eğitimi Kanunu kabul edilmiş ve mesleki eğitim örgün ve yaygın eğitim sistemi içerisinde yeniden düzenlenmiştir (MEB, 2018a).

Milli Eğitim Bakanlığı mesleki ve teknik eğitimin amacını *“sosyal ve ekonomik sektörler ile işbirliği içinde ulusal ve uluslararası mesleki yeterliliğe, meslek ahlâkına ve meslekî değerlere sahip, yenilikçi, girişimci, üretken, ekonomiye değer katan ehil iş gücü yetiştirmek”* olarak tanımlamaktadır.

Türkiye’deki mevcut eğitim sisteminde ortaokuldan mezun olan çocuklar genel, mesleki ve teknik ve din öğretimi alanlarında ortaöğretimlerine devam edebilmektedirler (Şekil 4).

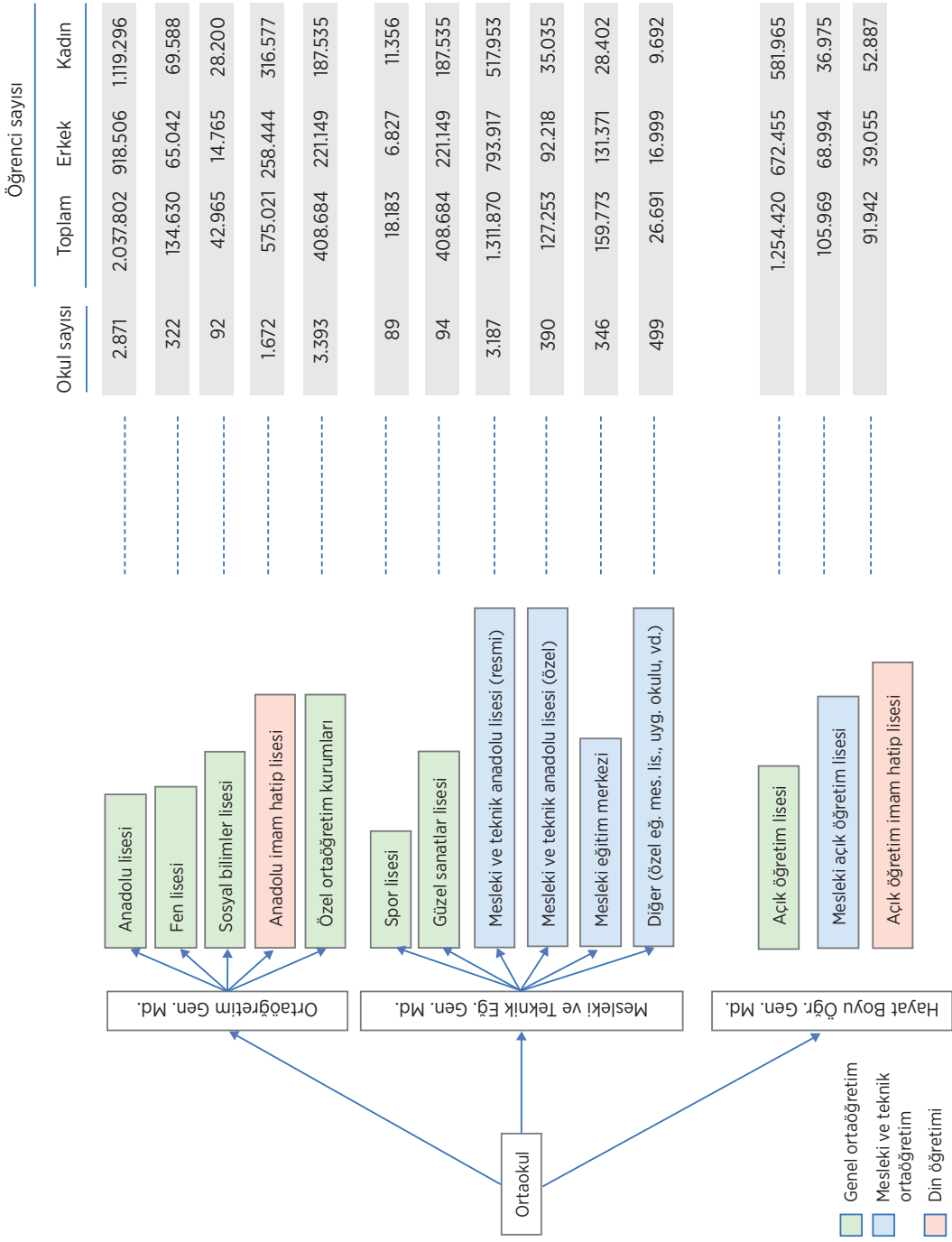

Ankara Siteler’de bir mobilya atölyesi. Tarih: 18 Kasım 2021

¹⁵ Selçuklularda “Ahilik” adıyla kurulan esnaf ve sanatkâr teşkilatı, Osmanlılar döneminde de bir süre devam etmiş daha sonra “Lonca” ve “Gedik” teşkilatlarına dönüşmüştür. (MEB, 2018).

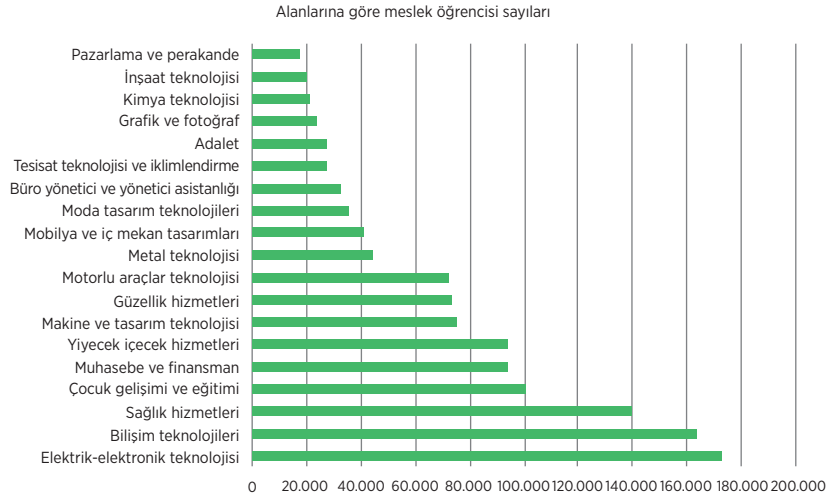
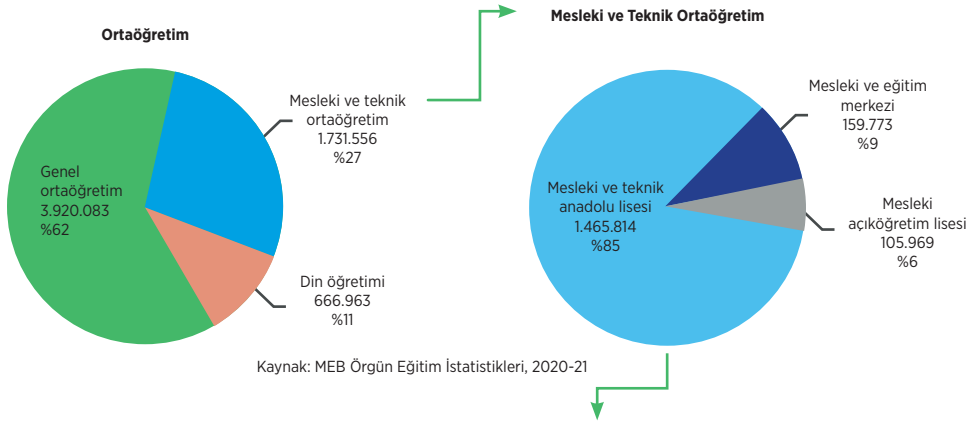
¹⁶ 1861 yılında Niş’te, 1864 yılında Rusçuk ve Sofya’da çoğunlukla kimsesiz çocuklardan oluşan öğrencilere çuhacılık, kunduracılık, terzilik ve külahçılık vb. yapabilmeleri için eğitim verilmeye başlanmış, 1879 yılında İstanbul’da kız sanayi mektepleri açılmıştır (MEB, 2018).

Şekil 4. Türkiye'deki ortaöğretim kurumları ve öğrenci sayıları (2020-21)

2020-2021 eğitim-öğretim yılında Türkiye'deki ortaöğretim öğrencilerinin yüzde 62'si genel ortaöğretime, yüzde 27'si mesleki ve teknik ortaöğretime, yüzde 11'i ise dini öğretime devam etmektedir (Şekil 5). Mesleki eğitime devam eden öğrencilerin en çok tercih ettiği alanlar arasında ise elektrik-elektronik teknolojisi, bilişim teknolojileri ve sağlık hizmetleri yer almaktadır.

Şekil 5. Türkiye'deki ortaöğretim öğrenci sayıları ve oranları (2020-21)

Şekil 4 ve 5'te görüldüğü gibi, ortaokul sonrasında mesleki ve teknik eğitime devam eden öğrencilerin önünde temel olarak aşağıdaki üç seçenek bulunmaktadır:

1- Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi

Mesleki ve teknik anadolu liseleri, sanayi, ticaret, tekstil, inşaat, turizm, kimya, tarım, sağlık ve benzeri toplam 47 alanda ve bu alanlar altındaki 105 dalda mesleki eğitim vermektedirler. Mesleki eğitim öğrencilerinin, 4 yıllık öğretim sürelerinin son yılında (12. sınıfta) işletme-

lerde mesleki eğitim görmeleri (OÖKY md. 121) ve bu kapsamda haftada üç gün işletmede beceri eğitimi, iki gün ise okulda veya eğitim biriminde teorik eğitim yapılması (OÖKY md. 134) esastır. Teorik ve uygulamalı eğitimlerinin tamamını okulda yapan öğrencilerin ise toplam 40 iş günü işletmelerde (veya sağlık ve engel durumu gibi nedenler var ise okulda) staj yapması gerekmektedir (OÖKY md. 126-127).

2- Mesleki Eğitim Merkezi (MEM)

2016 yılında çıraklık eğitiminin zorunlu eğitim kapsamına alınmasıyla mesleki eğitim merkezleri dört yıllık zorunlu ortaöğretim kurumları haline gelmiştir.¹⁷ Mesleki eğitim merkezlerinde dört yıl boyunca haftada en az bir, en fazla iki gün teorik eğitim verilir. Mesleki eğitim öğrencileri bunun dışında kalan zamanlarda ücretli ve ücretsiz izin süreleri dışında öğretim yılı boyunca işletmede mesleki eğitime devam ederler (OÖKY md.15). MEM öğrencileri yapılan sınavlarda başarılı olurlarsa 11. sınıfın sonunda *kalfalık belgesi*, 12. sınıfın sonunda *ustalık belgesi* almaya hak kazanırlar. Ustalık veya işyeri açma belgesine sahip olanlar ile en az ön lisans seviyesinde mesleki eğitim almış olanlar, okul ve kurumlarca açılan iş pedagojisi kursuna katılabilir ve *usta öğreticilik belgesi* alabilirler (OÖKY md.70). Ustalık belgesini almış ve MEB tarafından belirlenen fark derslerini tamamlayan mesleki eğitim merkezi öğrencileri lise diploması almaya hak kazanırlar (OÖKY md.69).

3- Mesleki Açık Öğretim Lisesi

Mesleki açık öğretim lisesi program içeriği bakımından örgün eğitimdeki meslek liselerinin program içerikleriyle aynı olmasına karşın, yapısı ve işleyişi bakımından diğer örgün eğitim kurumlarından farklı, kendine özgü bir modeldir.¹⁸ Mesleki eğitim kapsamında endüstri meslek lisesi, kız meslek lisesi ve ticaret meslek lisesi programları uygulanır (MAOLY md.29). Uygulama dersi, işletmelerde beceri eğitimi olarak veya okul/kurum atölyelerinde uygulamalı olarak yapılabilir. Uygulamalı alan derslerinin eğitimini okulda gören öğrenciler, meslek liselerinde en az yapılması gereken süre kadar staj çalışması yapmak zorunda iken, beceri eğitimini işletmelerde gören öğrenciler ile ustalık veya kalfalık belgesine sahip olanlar staj çalışmasından muaftır (MAOLY md.31).

¹⁷ 09 Aralık 2016 tarihli 6764 sayılı Milli Eğitim Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/12/20161209-5.htm>

¹⁸ Detaylı bilgi için: <https://maol.meb.gov.tr/>

Şekil 6. Mesleki ve teknik anadolu liseleri ile mesleki eğitim merkezlerinin işleyişi

Mesleki Eğitimin Kapsamının Genişletilmesine Yönelik Çalışmalar

Türkiye’de özellikle 2016 yılından bu yana mesleki eğitimin kapsamının genişletilmesi ve mesleki eğitim öğrencisi sayısının arttırılmasına yönelik bir politika izlendiği görülmektedir. Bu kapsamda:

- Aralık 2016’da 6764 sayılı Kanun¹⁹ ile:
 - 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu’nun 26. maddesi değiştirilerek mesleki eğitim merkezleri (MEM) zorunlu eğitim kapsamına alınmış;
 - 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu 18. maddesi değiştirilerek 10 ve daha fazla personel çalıştıran işletmelerin çalıştırdıkları personel sayısının yüzde beşinden az olmamak üzere mesleki eğitim öğrencilerine beceri eğitimi ve staj yaptırımları, 10’dan az personel çalıştıran işletmelerin de benzer bir eğitim yaptırabilecekleri ve 10 ve daha fazla öğrenciye beceri eğitimi veya staj yaptıracak işletmelerin bu amaçla bir eğitim birimi kurmaları gerektiği hükme bağlanmış;
 - 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu 25. maddesi değiştirilerek mesleki eğitim merkezleri 12. sınıf öğrencilerine ödenecek minimum ücret asgari ücretin yüzde 50’sine yükseltilmiştir.
- Nisan 2021’de OÖKY 135. maddesinde yapılan değişiklik ile bir usta öğretici bulunan işletmelerde beceri eğitimi alabilen öğrenci sayısı 12’den 40’a yükseltilmiştir.²⁰

¹⁹ 09 Aralık 2016 tarihli 6764 sayılı Millî Eğitim Bakanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/12/20161209-5.htm>

²⁰ 10 Nisan 2021 tarihli 31450 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan değişiklik <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/04/20210410.pdf>

- Aralık 2021'de 7346 sayılı Kanun²¹ ile 3308 sayılı Mesleki Eğitim Kanunu'nun geçici 12. maddesi değiştirilerek, MEM programı dışındaki okul ve kurumlarda öğrenim gören öğrencilere ödenebilecek en az ücretin; 20'den az personel çalıştıran işletmeler için 2/3'ünün, 20 ve üzerinde personel çalıştıran işletmeler için 1/3'ünün; MEM programına devam eden öğrencilere ödenebilecek en az ücretin ise tamamının devlet katkısı olarak ödenmesine yönelik düzenleme yapılmıştır.

2019-2023 yıllarını kapsayan MEB Stratejik Planı da mesleki ve teknik eğitim-istihdam-üretim ilişkisini güçlendirmeyi temel hedeflerinden biri olarak belirlemiş, bu hedefe ulaşmak için organize sanayi bölgelerinde bulunan mesleki ve teknik ortaöğretim kurumu sayısını 70'ten 90'a çıkarmayı planlamıştır (MEB, 2019a).

Bu amaca yönelik olarak, 2017 yılından bu yana MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü ile bakanlıklar (örneğin Sanayi ve Teknoloji, Enerji ve Tabii Kaynaklar, Ulaştırma ve Altyapı, Kültür ve Turizm, Çevre ve Şehircilik, Tarım ve Orman, Hazine ve Maliye, Ticaret ve Sağlık Bakanlıkları), Türkiye İş Kurumu, sendika ve federasyonlar (örneğin Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası, Asansör Sanayicileri Federasyonu, Türkiye Tenis Federasyonu), meslek kuruluşları (örneğin Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, İstanbul, Konya, Gaziantep ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odaları), organize sanayi bölgeleri (örneğin Başkent ve Uludağ Organize Sanayi Bölgeleri), üniversiteler (örneğin Yıldız Teknik Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi), dernek ve vakıflar (örneğin Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği (MÜSİAD), Kuaförler Derneği, Açık Hava Reklamcılar Derneği, Hacı Ömer Sabancı Vakfı), uluslararası kurumlar (örneğin Alman Uluslararası İşbirliği Kurumu (GIZ), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)), belediyeler (örneğin Gölbaşı Belediyesi) ve özel şirketler arasında 200'den fazla *mesleki eğitim işbirliği protokolü* imzalanmıştır.²²

Bu protokoller arasında eğitim, üretim ve istihdam bağının güçlendirilmesine yönelik en kapsamlı olarak nitelendirilebileceklerin başında 2021 yılında turizm ve sanayi sektörlerinin ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücü ihtiyacını karşılamayı ve istihdama katkı sağlamayı amaçlayan iki işbirliği protokolü yer almaktadır. *Kültür ve Turizm Bakanlığı* ile imzalanan “mesleki eğitim işbirliği protokolü”²³ ile turizm alanındaki mesleki eğitim programlarında sektörün ihtiyacı doğrultusunda önemli bir müfredat değişikliği yapılması, yabancı dil (İngilizce, Rusça ve seçmeli bir dil)²⁴ ağırlıklı bir mesleki eğitim programı uygulanması ve otel-

²¹ 21 Aralık 2021 tarihli 7346 sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211225-1.htm>

²² MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından imzalanan tüm protokol ve işbirliklerine ulaşmak için: https://mtegm.meb.gov.tr/protokol_listesi.php

²³ Protokole ulaşmak için: https://mtegm.meb.gov.tr/upload/meb_protokol/2021_1213_751_41-meb-kt-b-mem-protokolu.pdf

²⁴ <https://www.meb.gov.tr/kultur-ve-turizm-bakanligi-ile-mesleki-ve-teknik-egitimi-gelistirme-is-birligi-protokolu/haber/24588/tr>

lerin içerisinde MEM kurulması kararlaştırılmıştır. *Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı* ile imzalanan “mesleki ve teknik eğitim işbirliği protokolü”²⁵ ile de mesleki eğitim merkezlerini organize sanayi bölgeleri içerisinde konumlandırarak eğitimle sanayi arasındaki koordinasyonunun daha yakından sağlanmasını temin etmek amacıyla 81 ildeki toplam 255 sanayi bölgesi en az bir mesleki ve teknik Anadolu lisesi ya da mesleki eğitim merkeziyle eşleştirildiği ve 255 mesleki eğitim merkezi irtibat bürosu açıldığı bildirilmektedir.²⁶ Bu protokolün imzası sırasında MEM’e kayıtlı öğrenci sayısının 160 binden 185 bine çıkartılmasının hedeflendiği belirtilmiştir.²⁷

Türkiye’deki *yabancı uyruklu kişilerin* mesleki eğitime erişimlerinin artırılması amacıyla da farklı çalışmalar yürütülmektedir:

- 2020 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ile “Türk ve yabancı uyruklu vatandaşların yetkinliklerinin artırılması ve desteklenmesine ilişkin eğitim işbirliği protokolü”²⁸ imzalanmıştır. Protokol ile hem mesleki eğitim programlarının tanıtılması, hem de protokol kapsamında yer alan mesleki eğitim merkezleri için ihtiyaç duyulan malzeme temini ile kayıt yaptıran öğrencilere cep harçlığı sağlanması gibi konularda işbirliği esasları düzenlenmiştir.
- 2020 yılında Alman Uluslararası İş Birliği Kurumu (GİZ) ile imzalanan “mesleki ve teknik liselerde ve ortaokullarda uygulanacak kariyer rehberliği ve sosyal uyum etkinliklerine dair işbirliği protokolü”²⁹ ile mesleki eğitim kapsamındaki kariyer rehberliğinin güçlendirilmesi ve Suriyeli öğrencilerin ortaokullardan sonra okul terk oranlarının düşmesine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.³⁰
- 2016-2022 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından uygulanmakta olan “Suriyeli Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonunun Desteklenmesi Projesi (PIKTES)”³¹ kapsamında PIKTES tarafından desteklenen 26 ilde Suriyeli çocukların eğitime erişimlerinin artırılması, Suriyeli öğrencilere sunulan eğitimin kalitesinin iyileştirilmesi

²⁵ Protokole ulaşmak için: https://mtegm.meb.gov.tr/upload/meb_protokol/2021_1122_438_43-stb-protokol.pdf

²⁶ <https://www.meb.gov.tr/mesleki-egitim-merkezleri-irtibat-burolari-aciliyor/haber/25117/tr>

²⁷ <https://www.meb.gov.tr/bakan-ozel-ve-bakan-varank-mesleki-ve-teknik-egitim-is-birligi-protokolunu-imzaladi/haber/24609/tr>

²⁸ https://mtegm.meb.gov.tr/upload/meb_protokol/2020_1026_582_52-ilo-protokolu-temmuz-2020.pdf

²⁹ https://mtegm.meb.gov.tr/upload/meb_protokol/2020_0930_225_174-kariyer-rehberligi-ve-sosyal-uyum-is-birligi-protokolu.pdf

³⁰ Bu protokol, MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü, Temel Eğitim Genel Müdürlüğü ve GİZ tarafından uygulanan “Kariyer Yönlendirme ve Sosyal Uyum (NEXUS)” projesi arasındaki işbirliğine altyapı sağlamaktadır. Projenin iki çıktısı olması beklenmektedir: (1) Suriyeli ve Türk gençler için sosyal uyumu destekleyen müfredat dışı faaliyetlerin kapsamı ve erişiminin geliştirilmesi; (2) Suriyeli mülteci ve ev sahibi topluluklardan gençlerin mesleki eğitim ve iş piyasasına giriş konusunda bilinçli kararlar verebilmeleri için kariyer rehberliğine erişimin artırılması.

³¹ Proje hakkında detaylı bilgiye ulaşmak için: <https://piktes.gov.tr/cms/>

ve Suriyeli öğrencilerin ve ebeveynlerinin sosyal entegrasyonunun güçlendirilmesi hedeflenmektedir. Proje kapsamında mesleki ve teknik Anadolu liseleri ile mesleki eğitim merkezine devam eden yabancı (Suriye, Irak, Afganistan, Somali, Yemen, Filistin) uyruklu ve ihtiyaç sahibi Türkiyeli öğrencilere “okula dönüş desteği” ve “mesleki ve teknik eğitim burs desteği” sağlanmaktadır (2021-2022 öğretim yılı için okula dönüş desteği olarak 680 TL ve eğitim burs desteği olarak aylık 340 TL verilmektedir).³²

- 2020 yılından bu yana MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü ve UNICEF işbirliğinde 10 ilde yürütülmekte olan “Mesleki Eğitime Kazandırma Programı (MEK)” kapsamında eğitim dışında kalmış Türkiyeli ve yabancı uyruklu çocuklar tespit edilmekte; kayıt şartlarını taşıyan 14-17 yaş arası çocuklar mesleki eğitim merkezlerine yönlendirilmektedir.³³
- 2020-2024 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı ve Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu (TESK) işbirliğinde Expertise France ve EDUSER tarafından yürütülmekte olan “Türkiye’de Kaliteli Çıraklık ve Mesleki Eğitim Yoluyla Suriyeli ve Ev Sahibi Toplulukların İstihdama Erişimlerinin Kolaylaştırılması Programı (İstihdam için Mesleki Eğitim Programı-İMEP)”³⁴ kapsamında 12 ilde 14-17 yaş grubundaki Suriyeli ve Türkiyeli çocukları çıraklık eğitimine kazandırmaya yönelik hizmetler sunulmaktadır. Bu hizmetler arasında MEM ve işyerlerine yönelik bilgilendirme ve kapasite geliştirme çalışmaları, eğitim ortamlarının iyileştirilmesi, yeni çırak öğrencilerin tespit edilerek mesleki eğitim merkezlerine yönlendirilmesi ve desteklenmesi, mesleki danışmanlık hizmeti sunulması, işyeri denetleme ve danışmanlık gruplarının güçlendirilmesi gibi hizmetler yer almaktadır.

Mesleki eğitimin kapsamının genişletilmesi ve mesleki eğitim öğrencisi sayısının artırılmasına yönelik bu çabaların sonucunun verilere de yansıdığı görülmektedir. MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanmış olan ve mesleki ve teknik ortaöğretime dair güncel verileri sunan mesleki eğitim haritasına³⁵ göre, Mayıs 2022 itibarıyla Türkiye’de mesleki eğitim merkezine kayıtlı öğrencilerin sayısı MEB 2020-2021 örgün eğitim verilerinde yer alan sayıya (yaklaşık 159 bin) göre yüzde 50’nin üzerinde artışla 251 bine yaklaşmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Ağustos 2022’de yapılan bir paylaşımında ise çırak ve kalfa sayısının hızla arttığı ve 600 bin 888’e ulaştığı belirtilmiştir.³⁶

³² Detaylar için bkz. PIKTES Projesi 2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı Mesleki ve Teknik Eğitim Bursu Kılavuzu <https://piktes.gov.tr/linkler/burskyüzdeC4yüzdeB1lavuz.pdf>

³³ <http://mtegm.meb.gov.tr/www/mesleki-egitime-kazandirma-programinin-mek-birinci-fazi-tamamlandi/icerik/2841>

³⁴ Program hakkında detaylı bilgiye ulaşmak için: <https://imep.org/>

³⁵ <http://meslekiegitimharitasi.meb.gov.tr/>

³⁶ <https://www.meb.gov.tr/tobb-ile-mesleki-egitim-merkezleri-alaninda-is-birligi/haber/27249/tr>

Türkiye’de Mesleki Eğitim Sisteminin Durumuna Dair Yapılan Değerlendirmeler

Türkiye’deki mesleki ortaöğretimin mevcut durumuna dair yapılan değerlendirme çalışmaları aşağıdaki alanlarda sorunlar bulunduğunu tespit etmişlerdir:

- Mesleki eğitimin ikincil bir eğitim olduğuna dair yerleşik bir toplumsal algı bulunmakta, akademik olarak başarılı ve/veya sosyoekonomik olarak daha avantajlı öğrenciler mesleki eğitimi tercih etmemektedirler (MEB, 2018a; Özer, 2019; ERG, 2012).
- Mesleki eğitim öğrencilerini yetenek ve ilgileri doğrultusunda yönlendiren yaygın bir mesleki beceri değerlendirme ve rehberlik sistemi bulunmamaktadır (MEB, 2018a).
- Mesleki eğitim öğrencilerinin başarı düzeyleri, devam ve disiplin durumları, okulların bu özellikleri iyileştirmek için yaptığı uygulamalar ile öğrencilere sağlanan sosyal, kültürel ve sportif imkanlar açısından bölgeler arasında farklılıklar bulunmaktadır (MEB, 2018b).
- Kamu kaynaklarının yetersizliği ve sektör desteğinin beklenen seviyede olmaması sebebiyle mesleki eğitim kurumlarının teknolojik donanımı yetersiz kalmaktadır (MEB, 2018a).
- Mesleki eğitim mezunlarının mesleki yeterlilikleri işgücü piyasalarının (özellikle yeni üretim teknolojileri kullanan ve bunun için nitelikli eleman ihtiyacı olan küçük ve orta ölçekli işletmelerin) ihtiyacını karşılayacak niteliğe sahip değildir (ERG, 2012).
- Mesleki ortaöğretim kurumları ile sektörler arasındaki etkileşim ve işbirlikleri eksik kalmaktadır. (MEB, 2018a; Özer, 2019)
- Mesleki eğitim mezunlarının işgücüne katılım ve istihdam oranları yüksek olmasına rağmen, mezunların çoğunluğu mezuniyet alanları dışında çalışmaktadır (MEB, 2018a; Özer, 2019). Örneğin, 2008-2014 yılları arasında güzellik ve saç bakım hizmetleri mezunlarının yüzde 10’u, konaklama ve seyahat hizmetleri mezunlarının yüzde 8’i, tesisat teknolojisi mezunlarının yüzde 7’si, yiyecek-icecek hizmetleri mezunlarının ise sadece yüzde 6’sının mezuniyet alanlarında çalıştığı tespit edilmiştir (MEB, 2018a). Ancak 2021 yılı sonunda Milli Eğitim Bakanı tarafından yapılan bir açıklamada³⁷, bu sorunun mesleki teknik anadolu liseleri mezunları için söz konusu olduğu, mesleki eğitim merkezlerindeki öğrencilerin eğitim aldıkları alanda istihdam oranının yüzde 88’e yükseldiği belirtilmiştir.
- Mesleki eğitim öğrencileri ve mezunlarına yönelik kanıta dayalı ve politika oluşturmaya yönelik bir ölçme ve değerlendirme sistemi bulunmamaktadır (MEB, 2018a).

³⁷ <https://www.meb.gov.tr/bakan-ozer-ve-bakan-varank-mesleki-ve-teknik-egitim-is-birligi-protokolunu-ilism-zaladi/haber/24609/tr>

Bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde de mesleki eğitimin kalitesine ve kapasitesi-ne dair benzer sorunlar dile getirilmiştir:

- Mesleki eğitim merkezleri “örgün eğitime uyum sağlayamayan” çocukları tekrar eğitim sistemi içine almak için kullanılan bir mekanizma olarak görülmektedir.
- Aileler, öğrenciler ve iş verenler arasında mesleki eğitimin önemine ve etkililiğine dair inanç ve farkındalık düşüktür.
- Bazı meslek liseleri ve MEM’lerdeki eğitim olanaklarının ve kullanılan malzemelerin öğrencilerin güncel iş piyasasının ihtiyacını karşılar nitelikte eğitim almasını sağlayamadığı dile getirilmiştir.
- İşyerlerinde yapılan beceri eğitimleri ve stajlar, öğrencilere meslek öğretmekten ziyade işgücü ihtiyacını karşılamanın bir aracı olarak kullanılabilir.
- İş yerlerindeki ustaların kapasiteleri (yeterli eğitim ve pedagojik formasyon almadıkları için veya bazı ustalarda bulunan “beceri saklama” gibi alışkanlıkları yüzünden) meslek öğretmek konusunda yetersiz kalmaktadır.
- İşyerlerindeki çalışma koşulları çocukların sağlık ve güvenliklerini koruma konusunda yetersiz kalabilmektedir. Örneğin oto sanayilerde olduğu gibi birçok işyerinde soyunma odası, lavabo gibi olanakların sağlıksız, ısıtmanın yetersiz olması gibi sorunlar olduğu vurgulanmıştır.

1.2.2. Mesleki Eğitim Dışında Sosyal Güvenlik Kapsamında Çalışan Çocuklar

Hizmet sektöründe çalışan çocukların diğer bir grubunu mesleki eğitim kapsamında olmayan ancak mevzuata göre yaşlarına uygun işlerde sosyal güvenlik kapsamında çalışan çocuklar oluşturur. Bu kapsamda çalışan çocuklar İş Kanunu (md.8) uyarınca bir iş sözleşmesi ile çalışırlar ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu³⁸ (SSGSK) uyarınca sigortalı sayılırlar.

Türkiye’de yürürlükte olan 4857 sayılı İş Kanunu’na³⁹ göre (md.71), 15 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır. 15-18 yaş arasındaki çocuklar ise eğitimlerine engel olmayacak, sağlık ve güvenliklerinin tam olarak güvence altına alındığı işlerde çalışabilirler. 15 yaş altı çocuklar açısından ise çalışma yasağının bazı istisnaları vardır. Bu istisnaları da içerecek şekilde yaş gruplarına göre çocukların çalıştırılabilecekleri işler, İş Kanunu uyarınca hazırlanmış olan Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik⁴⁰ ve eklerinde düzenlenmiştir (Tablo 6).

³⁸ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5510.pdf>

³⁹ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4857.pdf>

⁴⁰ <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=5457&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeliği&mevzuatTertip=5>

Tablo 6. 18 yaş altı çocukların çalışma şartları

Yaş	İş Kanunu'na göre çalışma şartları	Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik'e göre çocukların hizmet sektöründe çalıştırılabilecekleri işler
14 yaşını doldurmamış çocuklar	Bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde yazılı sözleşme yapmak ve her bir faaliyet için ayrı izin almak şartıyla çalıştırılabilirler.	
14 yaşını doldurmuş ve zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış çocuklar	Bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabilirler.	- Esnaf ve sanatkarların yanında satış işleri - Büro hizmetlerine yardımcı işler - Gazete, dergi ya da yazılı matbuatın dağıtımı ve satımı işleri (yük taşıma ve istifleme hariç) - Fırın, pastane, manav, büfe ve içkisiz lokantalarda komi ve satış elemanı olarak yapılan işler - Satış eşyalarına etiket yapıştırma ve elle paketleme işleri - Kütüphane, fuar, panayır ve sergi yerlerinde yardımcı işler (yük taşıma ve istifleme hariç) - Spor tesislerinde yardımcı işler
15 yaşını doldurmuş, 18 yaşını tamamlamamış çocuklar	Eğitimlerine engel olmayacak, sağlık ve güvenliklerinin tam olarak güvence altına alındığı işlerde çalıştırılabilirler.	- Kasaplarda yardımcı işler - Toptan ve perakende satış mağaza ve dükkanlarında satış, etiketleme ve paketleme işleri - Büro işyerlerinde büro işleri ve yardımcı işler - İçkili yerler ve aşçılık hizmetleri hariç olmak üzere hizmet sektöründeki işler - El ilanı dağıtım işleri - Araçsız olarak 10 kg'dan fazla yük kaldırılmasını gerektirmeyen torbalama, fıçılama, istifleme ve benzeri işler - Sandal, kayık ve emsali küçük deniz araçlarının tamir işleri (boya ve vernik işleri hariç)

1.2.3. Kayıtsız Çalışan Çocuklar

Mesleki eğitim kapsamında çalışan çocuklar ve İş Kanunu kapsamında yaşlarına uygun işlerde sigortalı olarak çalışan çocuklar dışındaki çalışan çocuklar kayıtsız, kanuna aykırı şekilde çalışmaktadır. Bu grupta yaşlarına uygun işlerde ama kayıtsız çalışan çocuklar, yaşlarına uygun olmayan işlerde çalışan çocuklar ve 18 yaş altı için yasak olan işlerde çalışan çocuklar yer alır (Şekil 7).

Şekil 7. Kayıtsız çalışan çocuklar

18 yaş altı çocukların çalışabileceği işler Bölüm 1.2.2’de açıklandığı şekilde İş Kanunu ve Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik kapsamında belirlenmiştir (Tablo 5). Bunlara ek olarak bazı işler 18 yaş altı için tüm çocuklar için yasaklanmış durumdadır. Bu kapsamda Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik (md. 5) tarafından 18 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılmasının yasaklandığı işler ile Türkiye’de 2001 yılında yürürlüğe giren ILO 182 No’lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi kapsamında çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri olarak belirlenmiş işler yer alır (Tablo 7).

Tablo 7. 18 yaş altı çocukların çalıştırılmalarının yasak olduğu işler

Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik (md. 5) tarafından 18 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılmasının yasaklandığı işler	- Hazırlama, tamamlama ve temizleme işleri - Alkol, sigara ve bağımlılığa yol açan maddelerin üretimi ve toptan satış işleri - Parlayıcı, patlayıcı, zararlı ve tehlikeli maddelerin toptan ve perakende satış işleri ile bu gibi maddelerin imali, işlenmesi, depolanması işleri ve bu maddelere maruz kalma ihtimali bulunan her türlü iş - Gürültü ve/veya vibrasyonun yüksek olduğu ortamlarda yapılan işlerde, - Aşırı sıcak ve soğuk ortamda çalışma gerektiren işler - Sağlığa zararlı ve meslek hastalığına yol açan maddeler ile yapılan işler - Radyoaktif maddelere ve zararlı ışınlarla maruz kalınması ihtimali olan işler - Fazla dikkat isteyen ve aralıksız ayakta durmayı gerektiren işler - Parça başı ve prim sistemi ile ücret ödenen işler - Eğitim amaçlı işler hariç iş bitiminde evine veya ailesinin yanına dönmesine imkan sağlamayan işler - İşyeri hekimi raporu ile fiziki ve psikolojik yeterliliklerinin üzerinde olan işler - Eğitim, deney eksikliği, güvenlik konusunda dikkat eksikliği getirme ihtimali olan işlerde - Para taşıma ve tahsilat işler
ILO 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi kapsamında çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri olarak belirlenmiş işler	- Çocukların alım-satımı ve ticareti, borç karşılığı veya bağımlı olarak çalıştırılması ve askeri çatışmalarda çocukların zorla ya da zorunlu tutularak kullanılmasını da içerecek şekilde zorla ya da mecburi çalıştırılmaları gibi kölelik ve kölelik benzeri uygulamaların tüm biçimleri - Çocuğun fahişelikte, pornografik yayınların üretiminde veya pornografik gösterilerde kullanılması, bunlar için tedariki ya da sunumu - Çocuğun özellikle ilgili uluslararası anlaşmalarda belirtilen uyuşturucu maddelerin üretimi ve ticareti gibi yasal olmayan faaliyetlerde kullanılması, bunlar için tedariki ya da sunumu - Türkiye'de çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri olarak belirlenmiş, doğası veya gerçekleştirildiği koşullar itibarıyla çocukların sağlık, güvenlik veya ahlaki gelişimleri açısından zararlı olan aşağıdaki işler: • Sokakta çalışma • Küçük ve orta ölçekli işletmelerde ağır ve tehlikeli işlerde çalışma • Tarımda aile işleri dışında, ücret karşılığı gezici ve geçici tarım işlerinde çalışma

1.3. Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların Çalışma Koşulları ve Karşılaştıkları Riskler

Bu bölümde, Türkiye'de hizmet sektöründe çalışan çocuklara dair gerçekleştirilmiş kısıtlı sayıda araştırmaların sonuçları ile bu çalışma kapsamında yapılan kurumsal ve anahtar kişi görüşmeleri ve saha gözlemlerinden elde edilen bilgi ve bulgular ışığında hizmet sektöründe çalışan çocukların kayıtlı / sözleşmeli çalışma ve sosyal güvenlik durumları, eğitime devam durumları, çalışma süreleri, izin ve ücret durumlarına dair çalışma koşulları ile iş ve işyeri güvenliği koşulları ve karşılaştıkları riskler ele alınmıştır.

1.3.1. Kayıtlı / Sözleşmeli Çalışma ve Sosyal Güvenlik

İşletmelerde mesleki eğitim gören her öğrenci için okul müdürlüğüyle işletme yetkilileri arasında *mesleki eğitim sözleşmesi* imzalanır; sözleşmede reşit ise öğrencinin, reşit değil ise yasal temsilcisinin imzası da bulunur (OÖKY md.143). Mesleki eğitim sözleşmesi ile çalışan çocuklar hakkında iş kazası ve meslek hastalığı ile hastalık sigortası hükümleri uygulanır (SSGSK md.5) ve bu kapsamdaki öğrencilerin sigorta primleri Milli Eğitim Bakanlığı bütçesinde yer alan ödenekten karşılanır (OÖKY md.222).

Mesleki eğitim dışında çalışan çocukların da İş Kanunu'na uygun şekilde ve *iş sözleşmesi* ile çalışması esastır. İş Kanunu uyarınca (md.8) süresi bir yıldan fazla olan iş sözleşmelerinin yazılı şekilde yapılması zorunludur. Yazılı sözleşme yapılmayan hallerde de işverenin çalışan çocuğa çalışma koşullarını, çalışma süresini ve ücret koşullarını da içeren yazılı bir belge vermesi ve çocuğun çalışmaya başlayacağına dair Sosyal Güvenlik Kurumu'na bildirim yapması gerekir (SSGSK md.8). İş sözleşmesi ile çalışan çocuklar, çalışmaya başladıkları tarihten itibaren sigortalı sayılırlar (SSGSK md.4,7).

Türkiye'de mesleki eğitim kapsamı dışında çalışan çocukların ne kadarının sözleşmeli ve sigortalı olarak çalıştığına dair kapsamlı bir veri bulunmamakla birlikte; hizmet sektörü özelinde bakıldığında mevcut kısıtlı sayıdaki araştırma, mesleki eğitim dışında çalışan çocukların önemli bir bölümünün kayıtsız çalıştığına işaret etmektedir. Örneğin, İstanbul'da oto sanayi sitelerinde 2007-2008 yıllarında yürütülen bir araştırmada görüşme yapılan 100 işverenin tamamı mesleki eğitim kapsamında çalıştırdığı çocuklarla yazılı sözleşmeleri olduğunu ve sigortalı çalıştıklarını söylerken, 87 işveren mesleki eğitim dışında çalıştırdığı çocuklarla yazılı sözleşmeleri olmadığını, 80 işveren ise bu çocukları sigortasız çalıştırdığını beyan etmiştir (Yıldırım, 2008). 2017 yılında yine İstanbul'da Bağcılar-Küçükçekmece bölgesinde 301 çalışan çocuk ile yapılan çalışmada ise çocukların sadece yüzde 6'sının sözleşme ile çalıştığı, yüzde 12'sinin ise sigortalı çalıştığı tespit edilmiştir (Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017).

Bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde de;

- Oto sanayilerde çalışan çocukların çoğunluğunun,
- Kuaförler ve berberlerde çırak olarak çalışan çocukların yüzde 75-80'inin,
- Lokantalarda çalışan çocukların en fazla yarısının

mesleki eğitim merkezlerine kayıtlı, diğerlerinin kayıtsız olarak çalıştığı tahmini olarak paylaşılmıştır.

Yine yapılan görüşmelerde, turizm sektöründe büyük işletmelerde kayıt dışı çocuk çalıştırma riskinin az olduğu, 1-2 yıldızlı küçük işletmelerde ise bu riskin yükseldiği dile getirilmiştir.

Sebze-meyve hallerinde hamallık, çekçek araba ile taşımacılık veya sokaklarda katı atık toplayıcılığı, hurda ayrıştırma gibi işlerde sosyal güvenlik sistemine kayıtlı çalışan olmadığı için bu alanda çalışan çocukların tamamının da kayıtsız olarak çalıştığı öngörülebilmektedir.

1.3.2. Eğitime Devam Durumu

Ortaöğretimdeki okul türleri arasında *mesleki eğitim* veren okullar, okul devamsızlık, sınıf tekrarı ve terk oranlarının en yüksek olduğu kurumlardır (Özer, 2019; MEB, 2018a). MEB 2019 Faaliyet Raporu'na göre, örgün ortaöğretimde 20 gün ve üzeri devamsız öğrenci oranı genel ortaöğretimde yüzde 25 iken, mesleki ortaöğretimde yüzde 41'e, sınıf tekrar oranı (9. sınıf) ise yüzde 12'den yüzde 22'ye yükselmektedir (MEB, 2019b). Mesleki eğitim veren kurumlar arasında ise mesleki teknik anadolu liselerinde sınıf tekrarına kalan öğrenci sayısı ve örgün eğitim dışına çıkan öğrenci oranı mesleki eğitim merkezlerine göre daha yüksektir (MEB, 2018b).

Mesleki ve teknik ortaöğretim kurumlarında devamsızlığın azaltılması amacıyla 2017 yılında MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından ilgili kurumlara gönderilen resmi yazı⁴¹ ile devamsız öğrencilerin okula devamlarının sağlanması ve devamsızlık oranının azaltılması amacıyla il/ilçe milli eğitim müdürlükleri ile okul müdürlükleri tarafından alınması gereken tedbirler belirlenmiştir.

Mesleki eğitim kapsamı dışında *çalışan çocukların* eğitime devam durumlarına bakıldığında ise, 2019 yılında yayınlanan TÜİK verileri, çalışan çocukların yüzde 34'ünün eğitimlerine devam etmediğini, bu oranın kızlar ve erkekler açısından da benzer olduğunu göstermektedir (Tablo 8).

Tablo 8. Türkiye'de çalışan çocukların eğitime devam durumu, 2019 (%)

Yaş grubu	Eğitime devam eden			Eğitime devam etmeyen		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
5-17	72,0	79,4	56,0	28,0	21,0	44,0
15-17	64,1	62,2	68,8	35,9	37,8	31,2
Toplam	65,7	65,6	66,1	34,3	34,4	33,9

Kaynak: TÜİK Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2019

⁴¹ https://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_02/23150806_mesleki_ve_teknik_ortaYyretim_kurumlar-Ynda_devamsYzIYYn_azaltYlmasY.pdf

Türkiye’de hizmet sektöründe çalışan çocuklara dair gerçekleştirilen çalışmaların çoğunda, eğitime devam etmeyen çocukların oranının yüzde 40-50 arasında olduğu saptanmıştır: Eskişehir’de sokakta çalışan 6-13 yaş grubu 198 çocuğun yüzde 18’inin (Şişman, 2004); Diyarbakır, Adana ve İstanbul’da sokakta çalışan 7-14 yaş arası 188 çocuğun yüzde 38’inin (Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör, 2001); İstanbul’da tamamı 12 yıllık zorunlu eğitim dönemi içerisinde yer alan 301 çalışan çocuğun yüzde 40’ının (Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017); Sivas’ta sanayi sitesi, meyve sebze pazarları, fırınlar, esnaf dükkanları ve meydanlarda çalışan 150 çocuğun yüzde 41’inin (Çelik, 2019); Şanlıurfa sanayi sitesinde çalışan 10-18 yaş arası 70 çocuğun yüzde 47’sinin (Tokgöz ve Işık, 2020); İstanbul’da, sokakta çalışan 249 çocuğun yüzde 49’unun (Torun, 2001); ve yine İstanbul’da sanayi sitelerinde çalışan 100 çocuğun yüzde 84’ünün (Yıldırım, 2008) ya hiç okula gitmediği ya da terk ettiği tespit edilmiştir. İstanbul Planlama Ajansı tarafından katı atık toplayıcılarına dair yapılan bir araştırmada da bu alanda çalışan çocukların çoğunun ailelerine ekonomik alanda destek olma mecburiyetinde oldukları için eğitimlerini bırakarak bu işe başladıkları tespiti yapılmaktadır (IPA, 2022).

Bu alanda yapılan çalışmaların önemli bir ortak bulgusu da, çalışan çocukların anne ve babalarının eğitim durumlarına ilişkindir. Yukarıda sözü edilen çalışmaların tamamında ebeveynlerin, özellikle annelerin, büyük çoğunluğunun en fazla ilkokul mezunu olduğu, bazı çalışmalarda bu oranın yüzde 90’ın üzerine (örn. Şişman, 2004; Tokgöz ve Işık, 2020), okuma-yazma bilmeyen annelerin oranının ise yüzde 70’lere kadar (örn. Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör, 2001; Torun, 2001) çıkabildiği görülmüştür.

Bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde de çocukların eğitim hayatından uzaklaşması çalışmalarının ardındaki temel iki nedenden biri olarak nitelendirilmiştir. Diğer dile getirilen nedenler ise yoksulluk ve para kazanma ihtiyacıdır. Örgün eğitim içinde başarısız olan çocuklar ya okulu terk ederek ya da kayıtlarını açık liseye aldirarak çalışma hayatına girmekte; daha “şanslı” olanlar ise öğretmenleri tarafından mesleki eğitime yönlendirilmekte ve bu şekilde çalışmaya başlamaktadır.

1.3.3. Çalışma Süresi ve İzinler

Mesleki eğitim kapsamında işletmelerde beceri eğitimi alan çocuklar için günde azami çalışma süresi sekiz saat olarak düzenlenmiştir (OÖKY md.9). Beceri eğitiminin gündüz yapılması esas olup, sektörün ve program türünün özelliği ile iklim şartları ve yılın belli zamanlarında çalışan işletmeler dikkate alınarak il istihdam ve mesleki eğitim kurulunun kararıyla günde 8 saati ve saat 22:00’yi geçmemek üzere gece de yapılabilir. Mesleki eğitim gören öğrencilere işletmelerce her yıl tatil aylarında bir ay ücretli izin verilir (MEK md.26). Şekil 6’da (Bölüm 1.2.1) görülebileceği üzere mesleki eğitim merkezlerine kayıtlı öğrenciler haftada 1-2 gün okulda teorik eğitim, haftada 4-5 gün ise işyerinde beceri eğitimi almaktadırlar.

İş Kanunu kapsamında çalışan çocuklar için çalışma, ara dinlenme ve ücretli izin süreleri ise şu şekilde düzenlenmiştir:

- Zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış ve örgün eğitime devam etmeyen çocuklar azami olarak günde 7 saat, haftada 35 saat çalışabilirler (İK md.71).
- On beş yaşını tamamlamış çocuklar azami olarak günde 8 saat, haftada 40 saat çalışabilirler (İK md.71).
- Okula devam eden çocukların eğitim dönemindeki çalışma süreleri, eğitim saatleri dışında olmak üzere, en fazla günde 2 saat ve haftada 10 saat olabilir (ÇGİÇY md.6).
- Çalışma arasında, 2-4 saat çalışan çocukların 30 dakika, 4-7,5 saat çalışan çocukların 60 dakika dinlenmesi gerekir (ÇGİÇY md.6).
- Çocuk işçilere yılda en az 20 gün ücretli izin verilir (ÇGİÇY md.10).

Ancak hem bu alanda gerçekleştirilmiş çalışmalar, hem de bu araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde dile getirilen görüşler, hizmet sektöründe çalışan çocukların büyük çoğunluğunun mevzuatta belirlenmiş çalışma süreleri ve izin haklarından yararlanamadıklarını göstermektedir. Araştırmalara konu olan çocukların çoğunluğu haftada en az 6 gün (örn. Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör, 2001; Şişman, 2004; Tokgöz ve Işık, 2020) ve yıllık izin hakkı olmadan (Yıldırım, 2008) çalışmaktadır. Sivas'ta sanayi sitesi, meyve sebze pazarları, fırınlar, esnaf dükkanları ve meydanlarda çalışan 150 çocuğun katılımıyla yürütülen araştırmada çocukların yüzde 47'sinin günde 9-11 saat, yüzde 13'ünün ise 12 saatten fazla çalıştığı tespit edilmiştir (Çelik, 2019). Şanlıurfa sanayi sitesinde çalışan 10-18 yaş arası 70 çocuğun katıldığı araştırmada ise çocukların tamamının günde 9 saatten fazla çalıştığı, yarıya yakınının ise (yüzde 47) 12-14 saat arası çalıştığı belirlenmiştir (Tokgöz ve Işık, 2020). Ankara'da 2006-2007 öğretim yılında, 580 çıraklık okulu öğrencisi ile uygulanan anket sonucu, çırak çocukların günlük ortalama çalışma süresi 12 saat çıkmıştır. İstanbul'da 301 çalışan çocuk ile yapılan bir diğer araştırmada da ortalama çalıştığı saat bakımından en yüksek ortalama çalışma saatine sahip olanların 10,7 ile kuaförde çırak/kalfa olarak çalışan çocuklar ile 10,2 saat ile gıda/ hizmet sektöründe çalışanlar olduğu görülmüştür (Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017). Uzun çalışma saatleri İMEP Projesi (bkz. Bölüm 1.2.1) kapsamında düzenlenen çırak öğrenci forumunda da öğrenciler tarafından dile getirilen en önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır: *"Mesai saatlerinin çok uzun olması ciddi bir sorun. Çoğumuz fazla mesai yapıyoruz. Bazı işyerlerinde işçi yetmediği için görev tanımımızda olmayan işleri de yaptırıyorlar. İşyerinde bizi çalışan bir kişi olarak gördükleri için çocuk gibi görmüyorlar. Haftalık ve yıllık izin konusu, hepimizin yıprandığı konu. İzin hakkımızı kullanamıyoruz."* (İMEP, 2021).

Araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde de çocukların en az yetişkinler kadar uzun süreler çalıştıklarına dair ortak bir görüş bulunmaktadır. Mesleki eğitim merkezlerine kayıtlı öğrencilerin haftada en az bir gün okulda teorik eğitim alması gerektiğinden, bazı işyeri sahiplerinin çalıştırdıkları çocukları daha fazla çalıştırmak istemeleri yüzünden ya MEM'e kaydettirmedikleri ya da okula gittikleri günü hafta sonu çalıştırarak telafi ettikleri belirtilmiştir.

Kuaför ve berberlerde de çalışma sürelerinin günde en az 12 saat olduğu, dükkanların sabah 07:00-09:00 arası açıldığı ve müşteri durumuna göre 23:00'e kadar açık kalabildiği ve çocukların da yetişkinlerle birlikte tam zamanlı çalıştığı dile getirilmiştir.

Sebze-meyve hallerinde ise normal çalışma saatlerinin 07:00-17:00 arası olduğu ve bu süre zarfında çocuklar dahil tüm işçilerin çok kısa molalar ile 10 saat çalıştığı söylenmiştir.

1.3.4. Ücretler

Mesleki eğitim kapsamında işletmelerde mesleki eğitim gören meslek lisesi ve mesleki eğitim merkezi öğrencilerine ödenecek ücret asgari ücretin yüzde 30'undan, 12. sınıf mesleki eğitim merkezi öğrencileri için ise asgari ücretin yüzde 50'sinden az olamaz (MEK md.25). Buna göre Mart 2022 itibarıyla işletmelerde mesleki eğitim gören 9, 10 ve 11. sınıf mesleki eğitim merkezi öğrencileri ile 12. sınıf meslek lisesi öğrencileri aylık 1.275 TL, mesleki eğitim merkezi 12. sınıf öğrencileri ise aylık 2.125 TL gelir elde edebilmektedir.

Ancak, mesleki eğitim kapsamında olsa da kanuni ücretten az ücret alan çocuklar olabildiği hem daha eski araştırmalarda (Büken ve Büken, 2013) hem de bu araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde dile getirilmiştir. Görüşmelerde, mesleki eğitim kapsamında çalışan çocuklara devlet tarafından verilen ücretin bir kısmının veya tamamının çocuktan geri alındığı ve çocukların bahşiş karşılığı çalıştırıldığı örnekler paylaşılmıştır.

İş sözleşmesi ile çalışan çocuklar ise en az ülke çapında belirlenen asgari ücret kadar gelir etmelidirler (İK md.39). Ancak Bölüm 1.3.1'de belirtildiği üzere, Türkiye'de çocukların ne kadarının kayıtlı olarak çalıştığı bilinmediği gibi, çalışan çocukların aldıkları ücretlere dair de kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır. Hizmet sektöründe çalışan çocukları da içeren kısıtlı sayıda çalışma, çalışan çocukların yetişkinlerle aynı işi yapmalarına rağmen çok daha düşük ücretle, bazen ücretsiz veya belli olmayan bir ücretle çalıştığını (Tokgöz ve Işık, 2020), sokakta çalışan çocukların neredeyse tamamının asgari ücretin altında bir gelir elde ettiğini (Şişman, 2004; Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör, 2001) göstermektedir.

Yapılan görüşmelerde de özellikle kuaför, berber ve lokanta gibi çocukların bahşiş alabilecekleri işlerde işyerlerinin “ne kadar az para verirsem kârdır” anlayışına sahip olabildiği ve bazılarının çocuklara bahşiş dışında ücret vermediği belirtilmiştir. Ücret verenlerin, günlük olarak verdiği söylenmiştir.

Sebze-meyve hallerinde ise geçici işçi olarak çalışan çocukların yetişkinlerle benzer koşullarda çalıştıkları için aynı parayı aldıkları ve 2022 Mart ayı itibarıyla her işçi için aracılara (çavuşlara) günlük ücret olarak 130-150 TL ödendiği dile getirilmiştir. Bu ücretin ne kadarının çavuş tarafından kesildiği ve ne kadarının işçinin eline geçtiğine dair yorum yapılmamıştır.

Hamallık, katı atık toplayıcılığı, hurda ayrıştırma gibi işleri yapan çocukların elde ettikleri ücrete dair bir bilgiye ise ulaşamamıştır. Ancak özellikle bu işlerde yoğun olarak çalışan göçmen çocukların çok daha düşük ücretlerle çalıştığı görüşmeciler arasındaki ortak görüştür.

1.3.5. İş ve İşyeri Güvenliği

Hizmet sektöründe çalışan çocuklar, diğer tüm sektörlerde de olduğu gibi, işleri ve işyerleri ile ilgili birçok riske açık halde çalışmaktadırlar. Bu riskler arasında işyeri kazaları, işin niteliğinden kaynaklanan uzun süre ayakta çalışma gibi sağlık riskleri, işveren veya iş yerindeki diğer kişilerin sözel veya fiziksel şiddet gibi uygunsuz davranışlarından kaynaklanan riskler, çocukların yaşlarına uygun olmayan ortamda (örneğin alkol, sigara vb. tüketilen ortamlar) veya yetişkin gözetiminden yoksun çalışmaktan kaynaklanan riskler bulunmaktadır.

Türkiye’de 2012 yılında, “işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ve mevcut sağlık ve güvenlik şartlarının iyileştirilmesi için işveren ve çalışanların görev, yetki, sorumluluk, hak ve yükümlülüklerini düzenlemek” amacıyla 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu⁴² yürürlüğe girmiştir. Bu kanun uyarınca iş sağlığı ve güvenliği açısından, yapılan işin özelliği, işin her safhasında kullanılan veya ortaya çıkan maddeler, iş ekipmanı, üretim yöntem ve şekilleri, çalışma ortam ve şartları ile ilgili diğer hususlar dikkate alınarak bir “İşyeri Tehlike Sınıfları Listesi”⁴³ oluşturulmuş ve bu liste ile işyerleri az tehlikeli, tehlikeli ve çok tehlikeli olmak üzere üç farklı kategoride sınıflandırılmıştır. Bu listede hizmet sektöründe çalışan çocukları ilgilendirebilecek tehlikeli ve çok tehlikeli işler Tablo 9’da sınıflandırılarak özetlenmiştir.

⁴² <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6331.pdf>

⁴³ Resmi Gazete’de 27 Şubat 2017 yılında son hali yayınlanan “İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin Tehlike Sınıfları Tebliği”ne ulaşmak için: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/02/20170227M1.pdf>

Tablo 9. Hizmet sektöründe yer alan tehlikeli ve çok tehlikeli işler

Çok tehlikeli işler
• Motorlu kara taşıtlarının boyanması faaliyetleri • Sıvı yakıt, katı yakıt, gazlı yakıt, uranyum ve toryum cevherleri, endüstri kimyasalları, hayvansal veya bitkisel gübre toptan ve perakende ticareti • Gaz ve petrol ürünleri, kimyasal ürünler vb. taşımacılığı ve depolaması ile pompa istasyonlarını işletme hizmetleri • Yangın önleme/söndürme ve itfaiye hizmetleri • Nesne veya binaların (ameliyathaneler vb.) sterilizasyonu, bina ve endüstriyel temizlik faaliyetleri • Böceklerin, kemirgenlerin ve diğer zararlıların imhası ve haşere kontrol faaliyetleri • Tehlikeli ürünleri paketleme faaliyetleri • Kuru temizleme hizmetleri
Tehlikeli işler
• Motorlu kara taşıtlarının lastik onarımı, koltuk ve döşemelerinin bakım ve onarımı, karoser ve kaporta onarımı, yakıt sistemi montajı ve bakımı hizmetleri • Motosiklet ve motorlu bisikletlerin bakım ve onarım hizmetleri • Pamuk, canlı hayvan, et ürünleri, süt ürünleri, su ürünleri, silah ve mühimmat, demir ve demir dışı metal cevheri, demir/çelik ürünleri, değerli metal, ağaç ürünleri, boya ve vernik, yapı elemanları, mermer ve granit, inşaat malzemesi, zirai kimyasal ürünler, atık ve hurda toptan ve perakende ticareti • Demir yolu, karayolu ile şehir içi, şehirler arası ve uluslararası yük (gıda, sıvı, kuru yük, vb.) ve canlı hayvan taşımacılığı • Kara yolu taşımacılığı ile ilgili özel ve ticari araçlar için çekme ve yol yardımı faaliyetleri ile kara yolu taşıma araçlarının teknik muayene faaliyetleri • Su yolu, hava yolu, kara yolu ve demir yolu taşımacılığıyla ilgili kargo ve bagaj yükleme boşaltma hizmetleri • Yol ve pistlerdeki kar ve buzun kaldırılması (kum, tuz dökülmesi dahil) • Dondurulmuş veya soğutulmuş mallar, hububat, dökme sıvı depolama • Gıda, mobilya vb. satın alınan şeylere ilişkin evlere dağıtım faaliyetleri • Tehlikesiz ürünleri paketleme faaliyetleri (yiyecek, içecek, katı madde vb.) • Paket ve koli gibi kargoların toplanması, sınıflandırılması, taşınması ve dağıtımı faaliyetleri • Bar, meyhane, birahane, gazino, gece kulübü, taverna vb. yerlerde içecek sunum faaliyetleri (alkollü-alkolsüz) • Sinema filmi, video ve televizyon programları yapım faaliyetleri ile ses kayıt ve canlı kayıt faaliyetleri • Kamu ve özel öğretim kurumları tarafından verilen teknik ve mesleki ortaöğretim (ortaokul/lise) faaliyeti • Çıraklık eğitimi • Evde kullanılan elektrikli cihazlar, termosifon, şofben, banyo kazanı, ayakkabı ve deri eşyalar, mobilya ve ev döşemeleri, mücevher onarımı • Giyim eşyası ve diğer tekstil ürünlerini boyama, renklendirme ve ütölme hizmetleri • Güzellik salonlarının, kuaför ve berberlerin, manikür, pedikür ve ağda hizmeti sunan salonların faaliyetleri • Hamam, sauna, kaplıca, ılıca, içmeler, spa merkezleri, zayıflama salonu, masaj salonu, solaryum, vb. yerlerin faaliyetleri • Hamallık hizmetleri • Botanik bahçeleri, hayvanat bahçeleri ve tabiatı koruma alanlarıyla ilgili faaliyetler (milli parklar dahil) • Ev hayvanları bakım hizmetleri • Atıcılık ve okçuluk kulüplerinin, atış poligonlarının, eğlence parkları ve lunaparkların faaliyetleri • Bağımsız aktör, aktrist ve dublörlerin, gösteri sanatlarına yönelik yönetmenlerin ve yapımcıların, sirklerin faaliyetleri • Havai fişek ile “ses ve ışık” gösterisi faaliyetleri

Tabloda da görülebileceği üzere, çocukların hizmet sektöründe daha çok çalıştığı söylenen (bkz. Bölüm 1.1) oto sanayi sitelerinde lastik, kaporta, döşeme gibi tamir, yiyecek gibi ürünleri paketleme işleri, kuaför, berber gibi yerlerde sunulan hizmetler, hamallık hizmetleri ve çıraklık eğitiminin kendisi *tehlikeli işler* kapsamında yer alırken, yine oto sanayide motorlu taşıtların boyanması faaliyetleri de *çok tehlikeli işler* sınıfında sayılmaktadır.

Türkiye’de gerçekleşen iş kazaları ile ilgili veriler her yıl SGK tarafından yayınlanmaktadır. Buna göre yayınlanan en güncel verilere⁴⁴ göre, 2021 yılında 14-18 yaş arası toplam 17.977 sigortalı çocuk iş kazası geçirmiş, 13 çocuk iş kazası sonucu hayatını kaybetmiştir. TÜİK tarafından 2019 yılında yayınlanan verilere⁴⁵ göre de ekonomik faaliyetlerde çalışan toplam 720 bin çocuğun 9’u yaralanma/sakatlanma, 4’ü çalışma koşullarından kaynaklı bir rahatsızlık, 1’i ise kötü muameleye maruz kalmıştır.

Ancak, hem bu alanda diğer kurumlar tarafından yayınlanan veriler ve gerçekleştirilen araştırmaların sonuçları hem de bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde dile getirilen görüşlere dayanarak, kayıtlı çalışan çocuklar açısından istatistiklere yansımayan iş kazalarının ve daha da önemlisi kayıtsız çalışan çocukların uğradıkları iş kazalarının çok daha önemli bir sorun olduğunu söylemek mümkündür.

FİSA Çocuk Hakları Merkezi tarafından yayınlanan raporda (FİSA, 2021), 2011-2020 dönemi kapsayan ulusal ve yerel yazılı basın taraması yoluyla yapılan medya izlemesi sonucunda mesleki ve teknik liselerde eğitime devam eden çocukların maruz kaldığı uzuv ya da can kaybına yol açan 13 kaza tespit edilebildiği, ancak bu sayının düşüklüğünün mesleki eğitim kurumlarının az iş kazası yaşanan yerler olmasından değil, esas olarak işçi sağlığı alanında alternatif veri seti yaratmanın zorluğundan kaynaklandığı belirtilmiştir. Denetim yetersizliğinin mesleki eğitim kapsamındaki çocukların ağır ve tehlikeli işlerde çalışması ve yaralanma veya ölümle sonuçlanabilmesi yargı kararlarına da konu olmaktadır.⁴⁶

⁴⁴ SGK 2021 yılı istatistik bilgisi için bkz. <https://www.sgk.gov.tr/Istatistik/Yillik/fcd5e59b-6af9-4d90-a451-ee-7500eb1cb4/>

⁴⁵ <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-Labour-Force-Survey-2019-33807>

⁴⁶ “... Elektrik firmasında çırak olarak çalışmakta olduğu, beyanlara göre Akşam Sanat Lisesi elektrik bölümünde öğrenci olan ölenin, işvereni tarafından çıraklık eğitim kursuna gönderilmeden çalıştırıldığı, bu nedenle de baret takma ya da iş yerinde karşılaşılabileceği tehlikeler konusunda bilgi sahibi olmadığı, İşyeri Tehlike Sınıfları Tebliğine göre olayın meydana geldiği yapı iş yerinin çok tehlikeli sınıfta yer aldığı, Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılması Usul ve Esasları Hakkındaki Yönetmelikte genç işçilerin çalıştırılacağı iş kolları belirtilmiş olup, bu işler arasında inşaat yapı işleri ile elektrik işlerinin bulunmadığı, Tehlikeli ve Çok Tehlikeli İşlerde Çalıştırılacakların Mesleki Eğitime Dair Yönetmelikte yapı işleri ile elektrik bakım ve onarım işlerinde çalışacakların mesleki eğitim almalarının zorunlu olduğu düzenlemelerine yer verilmiş olup, bu Mevzuat hükümleri kapsamında, henüz 17 yaşında genç bir işçi olan ölenin yasak olmasına rağmen işvereni ... tarafından yapı işlerinde çalıştırıldığı, yine inşaatın yapı sahibi ... İnşaat Ltd. Firmasının şantiye şefi olan sanık ...’un da, yasak olmasına rağmen 17 yaşında ve mesleki eğitimi olmayan ölenin yapı işinde çalışmasına izin verdiği, yeterli denetim ve kontrollerini yapmaması sebebiyle bu vasıftaki bir işçinin böyle bir iş yerinde çalışmasını engellemediği anlaşılmış olup, tüm bu gerekçeler ile sanıklar ... ile ... hakkında koşulları oluşması sebebiyle TCK’nın 22/3. Maddesi gereğince bilinçli taksir hükümlerinin uygulanması gerektiğinin gözetilmemesi...”(12. Ceza Dairesi 2016/3469 E., 2018/4954 K.)

İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi⁴⁷ ise derlediği verilere dayanarak, 2013-2021 yılları arasında 14 yaş ve altında 186, 15-17 yaş arasında 370 olmak üzere toplam 556 çocuğun çalışırken hayatını kaybettiğini iddia etmektedir. Sivas'ta sanayi sitesi, meyve sebze pazarları, fırınlar, esnaf dükkanları ve meydanlarda çalışan 150 çocuğun katılımıyla gerçekleştirilen araştırmada çocukların yüzde 37'si bir iş kazasına maruz kaldığını beyan ederken (Çelik, 2019), İstanbul'da sanayi sitesinde 40 çocuk işçi ve 60 çırak çocuk ile yapılan bir araştırmada, çocukların sadece yüzde 15'i işyerinde bir iş kazasına uğradıklarını, büyük bir kısmı ise ellerinde kesik vb. yaralanmalar olduğunu ancak bunların iş kazası sayılmayacağını belirtmişlerdir (Yıldırım, 2008).

Çocukların yaşadığı ve onların yaşamlarına dahi mal olabilen iş kazaları haberlere de yansımaktadır. Örneğin, 2021 yılında Mersin'de narenciye paketleme tesisinde çalışırken eşarbi iş makinesine takılan 13 yaşındaki bir çocuk yaşamını yitirmiş, ona yardım etmeye çalışan bir diğer çocuk da kolu makineye sıkışarak yaralanmıştır⁴⁸. 2022 yılı Mayıs ayında da Malatya'da hurdacılık yapan çocukların demirlerini sökmeye çalıştıkları metruk bir evin yıkılan duvarı altında kaldığı ve duvar altında kalan 13 yaşındaki bir çocuğun hayatını kaybettiği, 1 çocuğun ise yaralandığı bilgisi haberlere yansımıştır.⁴⁹

Kurum ve anahtar kişi görüşmelerinde de iş kazaları çocukların işyerinde karşılaştığı önemli bir risk olarak nitelendirilmiştir. Özellikle küçük sanayi sitelerinde çalışma ortamlarının koşullarının ciddi risklere açık olabildiği ve denetlemelerin yetersiz olduğu belirtilmiştir. Asansöre ayağı sıkışma, üzerine araç düşme gibi örneklerden ve özellikle kaynak işlerinin tehlikelerinden söz edilmiştir. Kuaför, berber, lokanta ve konaklama tesisi gibi işletmelerde de kesici alet ile yaralanma, elektrik çarpması, ıslak zeminlerde kayıp düşme, sıcak su/yağ dökülmesi sonucu yanma, personel servislerinde kaza geçirme başlıca iş kazaları arasında sayılmıştır.

İş kazaları dışında hizmet sektöründe çalışan çocukların en fazla karşılaştığı risklerden biri kötü muamele, şiddet ve istismardır. Bu alanda yapılan araştırmalar hizmet sektöründe çalışan çocukların işyerinde bu tür davranışlara maruz kalma riskinin ciddiyetine dikkat çekmektedir. Örneğin, 2017 yılında İstanbul'da çalışan 301 çocuk ile yapılan bir çalışmada, araştırmaya katılan çocukların yüzde 12'si işyerinde patron ya da ustalarından sık sık veya sürekli olarak şiddet gördüğünü ifade etmiş, seyrek de olsa kötü muamele gördüğünü söyleyen çocukların sayısı yüzde 50'nin üzerine çıkmıştır (Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017). Benzer şekilde Sivas'ta yapılan bir çalışmada hizmet sektöründe çalışan 150 çocuğun yüzde 54'ü çalıştığı yerde fiziksel şiddete uğradığını beyan etmiştir (Çelik, 2019). İstanbul'da katı atık toplayıcıları ile yapılan bir araştırmada da (İPA, 2022), çocuk işçilerin yetişkin işçilerle birlikte 12-14 kişilik gruplar halinde prefabrik konteynerde barındıkları bilgisi paylaşı-

⁴⁷ <http://isigmeclisi.org/>

⁴⁸ <https://kronos35.news/tr/13-yasindaki-cocuk-isci-calisirken-hayatini-kaybetti/>

⁴⁹ <https://t24.com.tr/haber/hurdacilik-yapan-cocuklar-yikilan-duvarin-altinda-kaldi-1-olu-1-yarali,1035264>

makta, bu da çocukların her tür ihmal ve istismar riskine ne denli açık biçimde yaşamak ve çalışmak zorunda olduğunu göstermektedir.

Yapılan görüşmelerde de oto sanayi, kuaför-berber ve turizm işletmelerinde çalışan çocukların usta-çırak ilişkisinde dair kültürel algıdan da kaynaklanabilen kötü muameleyle maruz kalabildikleri, ancak özellikle sokakta çalışanların ve göçmen işçi çocukların ayrımcı tutumlara, şiddet ve istismara maruz kalma riskinin daha fazla olduğu belirtilmiştir.

Şiddet dışında karşılaşılan önemli riskler arasında ise sağlık açısından tehlikeler (sigara ve madde kullanılan ortamda bulunma veya bu tür zararlı alışkanlıklar edinme, uzun süre ayakta çalışma, yeterli besin alamama, aşırı sıcağa-soğuğa veya kirli havaya maruz kalma, doğrudan fiziksel temas gerektiren kuaför, güzellik salonu gibi işyerlerinde hastalık bulaşması vb.), trafik kazaları, suça itilme ve istismar (Özmen ve Dönmez, 2021; Çelik, 2019; Kılıç, 2009; Barış, 2008; Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör, 2001; Vurucuoğlu vd., 2018) yer almaktadır.

Bu çerçevede, hizmet sektöründe çalışan çocukların karşılaştıkları temel iş ve işyeri risklerine dair hem bugüne kadar yürütülen çalışmalarda elde edilen sonuçlar, hem de bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde dile getirilen görüşler ışığında Tablo 10'da alan bazlı bir tehlike sınıflandırması yapılmaya çalışılmıştır.

Tablo 10. Hizmet sektöründe çalışan çocukların karşılaştıkları temel iş ve işyeri riskleri

Oto sanayide çalışma
- Asansöre sıkışma, üzerine araç veya kaynak işi sırasında araç parçası düşmesi gibi iş kazaları - Boya vb. işlerde kimyasallara maruz kalma - Özellikle tuvalet ve soyunma odalarındaki yetersiz hijyen koşulları - Aşırı sıcak veya soğuğa maruz kalma - Alkol vb. zararlı maddelerin kullanıldığı veya kumar vb. zararlı alışkanlıkların olduğu ortamlarda bulunma - Şiddete (örn. bağırma, küfür, dayak) maruz kalma - İstismara (örn. taciz, pornografi) maruz kalma
Lokantada çalışma
- Çok uzun çalışma saatleri - Sürekli ayakta çalışma - Kesici alet (örn. bıçak) kullanma - Kötü muameleye (örn. bağırma, aşağılama) maruz kalma
Kuaför veya berberde çalışma
- Çok uzun çalışma saatleri - Sürekli ayakta çalışma - Çok sık eğilip-kalkma - Kesici (örn. makas) veya yakıcı (örn. ağda) alet kullanma - Boya, sprej vb. kimyasallara maruz kalma - Yetersiz hijyen koşulları - Kötü muameleye (örn. bağırma, aşağılama) maruz kalma

Turizm sektöründe çalışma
• Çok uzun çalışma saatleri • Ağır kaldırma (örn. yatak) • Islak zeminlerde kayıp düşme, elektrik çarpması, sıcak su veya yağ dökülmesi gibi iş kazaları • Temizlik vb. için kullanılan kimyasalların doğru kullanılmaması • Güneş çarpması • Kalınan lojmanlardaki yetersiz hijyen koşulları • Personel servislerinde trafik kazası • Kötü muameleye (örn. bağırma, aşağılama) maruz kalma • İstismara maruz kalma
Sebze-meyve halinde / pazarda çalışma
• Çok uzun çalışma saatleri • Sürekli ayakta çalışma • Aşırı sıcak veya soğuğa maruz kalma • Ağır yük kaldırma • Kötü muameleye (örn. bağırma, aşağılama) maruz kalma
Sokakta çalışma
• Ağır yük kaldırma • Aşırı sıcak veya soğuğa maruz kalma • Şiddet / fiziksel istismara maruz kalma • Sokak çeteleri vb. yüzünden yaşanan güvenlik problemleri • Suça itilme • Taciz / cinsel istismara maruz kalma

Çalışan çocukların karşı karşıya kaldıkları bu risklerin çocukların sağlıklı gelişimleri açısından ciddi bir risk oluşturduğu bilinmektedir. Örneğin, 11-12 yaşından beri çalışmakta olan 14-18 yaş grubundaki 532 çırağın çalışmayan yaşlılarıyla karşılaştırmalı olarak incelendiği araştırma sonuçlarına göre çırakların çalışmayan yaşlılarından daha kısa boylu ve daha düşük ağırlıkta olduğu saptanmıştır (Duyar ve Özener, 2005). Benzer şekilde, mesleki eğitim merkezine devam eden 365 çocuğun katılımıyla yapılan bir araştırmada, çocukların günlük çalışma süreleri uzadıkça vücut kitle endekslerinin düştüğü, daha erken yaşta çalışmaya başlayanların yaşa göre boy uzunluklarının daha düşük olduğu görülmüştür (Çağlayan vd., 2010). Yakın zamanda çoğunluğu hizmet sektöründe çalışan (çalışmaya katılan öğrencilerin yüzde 80'i kuaförde çalışmaktadır) mesleki eğitim öğrencileri ile yapılan bir diğer araştırmada ise, sağlıksız çalışma koşullarının kız çocuklarının gelişimi üzerinde erkek çocuklara oranla daha büyük bir etkiye sahip olduğu gösterilmiştir (Demir ve Duyar, 2021).

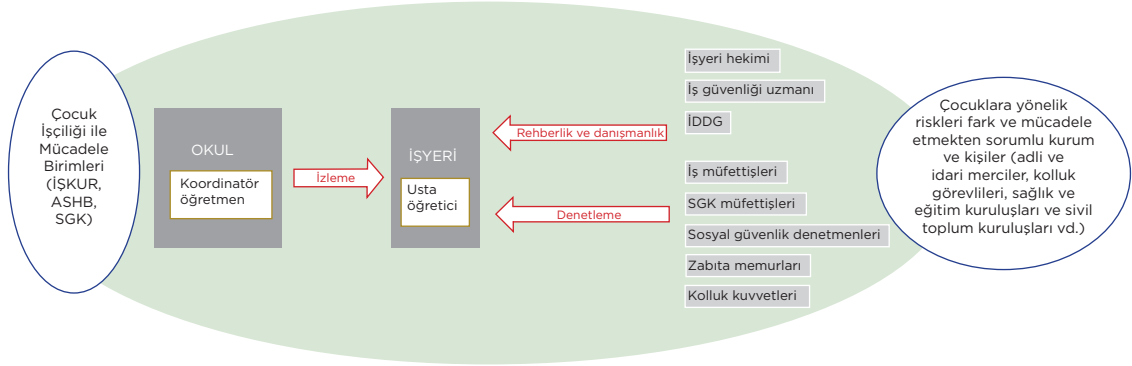
Yapılan görüşmelerde de, hizmet sektöründe çalışan çocukların karşı karşıya kaldıkları iş ve işyeri riskleri sonucunda yaşadıkları sorunlar arasında çok uzun saatler ayakta çalışma sonucu varis vb. hastalıklar, çok sık eğilme-kalkma sonucu omurga problemleri, boya, spreya vb. kimyasallara maruz kalma sonucu solunum yolu ve cilt hastalıkları, yetersiz hijyen

koşulları sebebiyle mantar vb. rahatsızlıklar ve dikkatsiz makas kullanımı yüzünden kesikler veya ağda işlerinde yanıklar gibi iş kazaları sayılmıştır.

1.4. Hizmet Sektöründe Çocuk İşçiliğinin Önlenmesine ve Çalışan Çocukların Korunmasına Yönelik Mevcut Mekanizmalar

Hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin önlenmesi ve çalışan çocukların korunması konusunda izleme, rehberlik-danışmanlık sunma, denetleme, riskleri fark etme, müdahale etme ve kurumlar arası koordinasyonu sağlama gibi farklı sorumlulukları olan birçok kurum ve birim bulunmaktadır (Şekil). Bu bölümde bu kurum ve birimlerin sorumlulukları özetlenmeye çalışılmıştır.

Şekil 8. Hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin önlenmesi ve çalışan çocukların korunması konusunda sorumluluğu olan kurum ve birimler

1.4.1. Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Birimleri

Türkiye’de çocuk işçiliğini önlemek amacıyla hazırlanan Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı (2017-2023)⁵⁰ uyarınca, çocuk işçiliği ile mücadele alanındaki faaliyetleri daha etkin hale getirmek ve merkezi düzeyde üretilen politikaların yerel düzeydeki uygulanabilirliğini ve izlenebilirliğini artırmak amacıyla 81 ilde, Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB) ve Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) il müdürlükleri temsilcilerinden oluşan Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Birimleri (ÇİMB) kurulmuştur.

ÇİMB’ler çocuk işçiliğinin önlenmesi amacıyla çocuk işçiliğinin tespiti ve izlenmesi, çalışan çocukların işgücünden çekilmesi, çalışan/çalışma riski altında bulunan çocuklar ve ailelerinin ihtiyaç duydukları kamu hizmetlerine erişimlerinin sağlanması, konuya ilişkin toplumsal bilinç ve duyarlılığın geliştirilmesi için faaliyetler düzenlenmesi ile bu konuda ilgili tüm kurum ve kuruluşlar arasında işbirliği ve koordinasyonun sağlanmasından sorumludur.

⁵⁰ https://www.csgeb.gov.tr/medias/11752/cocuk_isciligi_rev_23032017.pdf

1.4.2. İş ve İşyeri Denetimlerinden Sorumlu Kurumlar ve Birimler

İşyerlerinde mesleki eğitimine devam edenler de dahil olmak üzere tüm çalışanların iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması amacıyla yürürlüğe koyulan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu⁵¹ uyarınca (md.6) işverenlerin işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili konularda rehberlik ve danışmanlık yapmak üzere iş güvenliği uzmanı ve işyeri hekimi görevlendirmeleri gerekir. İş güvenliği uzmanı ve işyeri hekimi işyerindeki iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili eksiklik ve aksaklıkları belirler. Bu eksiklik ve aksaklıkların giderilmesinden, tedbir ve tavsiyelerin yerine getirilmesinden işveren sorumludur (md.8). İşverenin ayrıca çalışanların işyerinde maruz kalacakları sağlık ve güvenlik risklerini dikkate alarak düzenli sağlık gözetimine tabi tutulmalarını sağlaması gerekir. Bu kapsamda özel politika gerektiren grupta sayılan çocuk ve genç çalışanlar işe girişte ve çalışma süresince en geç altı ayda bir defa olmak üzere periyodik sağlık muayenesinden geçirilir (İşyeri Hekimi ve Diğer ağılık Personelinin Görev, Yetki, Sorumluluk ve Eğitimleri Hakkında Yönetmelik⁵², md.9).

Bu araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde düzenli sağlık kontrollerinin uygulamasına dair net bir bilgi elde edilememiştir; ancak 2017 yılında İstanbul Bağcılar-Küçükçekmece bölgesinde yürütülen bir araştırmaya katılan 301 çalışan çocuğun sadece yüzde 5'i işe başlarken sağlık kontrolünden geçtiğini, yüzde 3'ü de çalıştıkları yerde düzenli sağlık kontrolü yapıldığını belirtmiştir (Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017).

Türkiye'de hem iş sağlığı ve güvenliği koşullarının hem de diğer çalışma koşullarının denetiminden sorumlu farklı kurum ve görevliler bulunmaktadır. Bunların başında İş Kanunu (md.91) uyarınca çalışma hayatı ile ilgili uygulamaları izlemek, denetlemek ve teftiş etmekten sorumlu olan Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı ve bu başkanlığa bağlı çalışan iş müfettişleri yer almaktadır. İş Teftişi Hakkında Yönetmelik⁵³ uyarınca işyerlerine programlı veya ihbar, şikayet veya talep üzerine program dışı teftişler gerçekleştirilebilen (md.5) iş müfettişlerinin görev ve yetkileri arasında hizmet sektöründe çalışan çocukları ilgilendirebilecek aşağıdaki maddeler yer almaktadır (md.6):

- İşyerlerinde işçilerin yaş, cinsiyet ve sağlık durumlarına ilişkin mevzuata aykırılıklar tespit edilmesi halinde, ilgili mülki amire gönderilecek bir yazı ile bu işçilerin çalışmaktan alıkonulmasını talep etmek;
- Kayıtdışı istihdamla mücadele etmek amacıyla sektörel analizlere dayalı olarak belirlenen denetimleri yürütmek ve bu konularda alınması gerekli tedbirleri önermek;
- Çalışma koşullarıyla üretim ve yapım yöntemlerini incelemek, ..., iş sağlığı ve güvenliği bakımından zararlı, tehlikeli ve mevzuata uygun olup olmadıklarını incelemek ve araştırmak.

⁵¹ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6331.pdf>

⁵² <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=18615&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

⁵³ <https://www.csgb.gov.tr/media/88522/is-teftisi-hakkinda-yonetmelik.pdf>

Ancak, İş Kanunu hükümlerinin çıraklar hakkında uygulama istisnası bulunduğundan (İK md.4), iş müfettişlerinin denetimleri bu alanda uygulanamamaktadır.

Denetimden sorumlu diğer yetkililer arasında, Sosyal Güvenlik Kurumu Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı ve bu birime bağlı çalışan SGK müfettişleri ve Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu⁵⁴ (md.31) uyarınca SGK taşra teşkilatında istihdam edilen sosyal güvenlik denetmenleri bulunur. Müfettişler ve denetmenlerin öncelikli görevleri arasında işyerlerinde sosyal güvenliğe ilişkin yasal hükümlerin uygulanmasını izlemek ve kayıt dışı istihdamı önlemek yer almaktadır.^{55,56}

Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu⁵⁷ (TESK) da iş sağlığı ve güvenliği ile doğrudan ilgilenen kurumlardan biridir. TESK 1991 yılından itibaren mesleki eğitim konusunda önemli yetki ve sorumluluklar üstlenmiş, bağlı işletmelerde mesleki eğitim gören çırak ve kalfaların mevzuata uygun eğitim almaları ve iş sağlığı ve güvenliği konusunda korunmalarını amaçlayan bir denetim ve danışmanlık sistemi kurmuştur. Bu kapsamda, işyerlerinde verilen mesleki eğitimin niteliğini yükseltmek ve bu konuda işyerlerine danışmanlık hizmeti vermek amacıyla da işyeri denetleme ve danışmanlık grupları (İDDG) kurulmuştur. Pratik Eğitimin Verileceği İşyerleri ve Bunların Denetimine İlişkin Yönetmelik⁵⁸ ve Denetleme ve Danışmanlık Gruplarının Kurulması ve Pratik Eğitimin Verileceği İşyerlerinin Denetimine İlişkin Yönerge⁵⁹ uyarınca İDDG'ler, bağlı işyerlerinin mesleki eğitim açısından pratik eğitime uygunluğunu denetlemek ve bu denetlemeler esnasında işyerlerine danışmanlık hizmeti götürerek eksikliklerin giderilmesinde rehberlik etmekle görevlidir. Bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde, İDDG'lerin çalışma koşullarını denetleme konusunda genel olarak yetersiz kaldığı, çocuklara özel bir izleme veya denetleme ise yapmadığı dile getirilmiştir. Bu sorunun çözümüne katkıda bulunmak amacıyla, Milli Eğitim Bakanlığı ve TESK işbirliğinde 12 ilde yürütülmekte olan İMEP Projesi (bkz. Bölüm 1.2.1) kapsamında İDDG'lerin güçlendirilmesi ve İDDG'ler aracılığı ile işyerlerine mesleki eğitim kapsamında danışmanlık hizmeti sunulmasına yönelik çalışmalar yapıldığı da aktarılmıştır. Ayrıca, TESK ve UNICEF işbirliğinde 2019-2020 yılları arasında yürütülen “Çocuk Hakları ve İş İlkeleri” Programı kapsamında İDDG'lerin kapasitelerinin arttırılması amacıyla İDDG temsilcilerine yönelik koordinasyon eğitimleri düzenlenmiştir.

⁵⁴ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5502-20140910.pdf>

⁵⁵ <https://www.mevzuat.gov.tr/anasayfa/MevzuatFihristDetayIframe?MevzuatTur=7&MevzuatNo=11502&MevzuatTertip=5> (md.13)

⁵⁶ <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=15007&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>

⁵⁷ <https://www.tesk.org.tr/index.php>

⁵⁸ <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=11933&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>

⁵⁹ https://tesk.org.tr/resimler/IDDG_yonergesi.pdf

Belediye zabıta memurları da görevleri ile ilgili konularda işyerlerinde denetim yapmak ve haklarında tutanak düzenlemekten sorumlu görevlilerden biridir (Belediye Zabıta Yönetmeliği⁶⁰, md.11). Zabıta memurları bu kapsamda işyerlerinin çalışma ruhsatlarını denetlerler, turistik tesisler ve toptancı halleri dahil olmak üzere belediye sınırları içindeki çalışma ortamlarında belde halkının huzur ve sağlığını korumak için gerekli tedbirleri alırlar.

Belediyeler, umuma açık istirahat ve eğlence yerleri için ruhsatı *kolluk kuvvetlerinin* görüşünü aldıktan sonra verebilir ve bu işyerleri genel güvenlik ve asayiş yönünden kolluk tarafından denetlenir (Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu⁶¹, md.7). Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu (md.12) uyarınca ayrıca eğlence, oyun, içki ve benzeri amaçlı umuma açık ve açılması izne bağlı yerlerde 18 yaşından küçük çocukların çalıştırılması yasaklanmış ve kolluk kuvvetlerine bu tür mekanlarda çocuk bulunmasını önleme yetkisi verilmiştir.

1.4.3. Usta Öğreticiler ve Koordinatör Öğretmenler

Mesleki eğitim kapsamında beceri eğitimi veren işletmelerdeki çalışma koşullarının izlenmesinden ayrıca usta öğreticiler ve koordinatör öğretmenler de sorumludur. Bir işletmede aynı meslek dalında beceri eğitimi gören en fazla 40 kişiden oluşan öğrenci grubu için işletme tarafından en az bir *usta öğretici* görevlendirilir (OÖKY md.135). Usta öğreticilerin görevleri arasında işletmelerde yürütülen beceri eğitiminin planlanması, uygulanması, değerlendirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla okul ve işletme yetkilileri ile işbirliği yapmak, öğrencilerin işletmelerde eğitime devam durumlarını izlemek ve işletmenin genel işleyişi, üretimi, iş akışı, iş sağlığı ve güvenliği konularında öğrencilere bilgi vermek yer alır (OÖKY md.146).

İşletmelerdeki mesleki eğitim ve staj çalışmalarının planlı olarak yürütülmesi, programa uygunluğunun izlenmesi, ortaya çıkabilecek sorunların belirlenmesi, öğrencilerin başarı, devamsızlık ve disiplin durumlarının izlenmesi ve rehberlikte bulunulması amacıyla okulda da aynı işletmede aynı alanda mesleki eğitim gören 15 öğrenciye kadar bir *koordinatör öğretmen* görevlendirilir (OÖKY md.88).

Koordinatör öğretmenlik görevinin etkili ve verimli bir şekilde yerine getirilmesini temin etmek amacıyla MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü 2016 yılında ilgili tüm kurumlara yönetici ve öğretmenler tarafından yerine getirilecek görevleri açıklayan bir resmi yazı⁶² göndermiştir.

⁶⁰ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=11244&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

⁶¹ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.2559.pdf>

⁶² https://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2016_11/25095321_koordinatorluk.pdf

Ayrıca, usta öğreticilerin ve koordinatör öğretmenlerin kapasitelerinin güçlendirilmesi amacıyla UNICEF Türkiye ve Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğinde koordinatör öğretmenler ve usta öğreticiler için el kitapları hazırlanmıştır⁶³.

Yapılan görüşmelerde de, usta öğretici ve koordinatör öğretmenlerin süreçteki rollerinden söz edilmiş, ancak işleyişe dair bazı sorunlar olduğu vurgulanmıştır:

- Usta öğreticilerin eğitimleri çocuk koruma, istismar, pedagojik formasyon gibi konularda yeterli içeriğe sahip olmadığı için işyerlerinde istenmeyen kötü muamele davranışları engellenememektedir.
- Usta öğreticilerin bazıları, özellikle iş yükünün ağır olduğu dönemlerde (örneğin turizmde yaz aylarında) yanlarında çalışan çocuklara herhangi bir şey öğretecek vakit bulamamaktadır.
- Koordinatör öğretmenler haftada bir gün çocukların çalıştığı işyerlerine gitmekte ancak ziyaretleri çoğunlukla çocuğun o işyerinde çalıştığının teyidi ile sınırlı kalmakta, çalışma koşullarına dair daha etkili bir izlemeye ihtiyaç duyulmaktadır.

1.4.4. Çocuklara Yönelik Riskleri Fark ve Müdahale Etmekten Sorumlu Kurum ve Kişiler

Doğrudan “çalışan” çocukların korunmasından sorumlu kurum ve kişilerin yanında, Çocuk Koruma Kanunu⁶⁴ (ÇKK md.5) ve Sosyal Hizmetler Kanunu⁶⁵ (md.21) uyarınca *adli ve idari merciler, kolluk görevlileri, sağlık ve eğitim kuruluşları ve sivil toplum kuruluşları* dahil çocuklarla çalışan tüm kurum ve kişilerin korunma ihtiyacı olan çocuklara yönelik riskleri fark etme ve bildirme yükümlülüğü bulunmaktadır. Bildirim, ASHB il ve ilçe teşkilatlarına veya ALO 183 hattına yazılı veya sözlü olarak yapılabilir. Eğer çocuğun korunma ihtiyacı ona karşı bir suç işlenmesinden kaynaklanıyorsa, bu durumun aynı zamanda kolluğa veya Cumhuriyet savcılığına da bildirilmesi gerekir.

⁶³ Bu kapsamda hazırlanan materyale erişmek için:

- Usta Öğretici El Kitabı https://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/26115629_USTA_OYRETYCYNYN_EL_KYTABI.pdf
- İş Pedagojisi Kursu – Usta Öğreticilik Öğretim Materyali http://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2021_03/15163827_iY_pedagoji_kursu_eYitim_materyali_kitap.pdf
- Koordinatör Öğretmen El Kitabı https://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/26115454_KO-ORDYNATOR_OYRETMEN_EL_KYTABI.pdf

⁶⁴ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5395.pdf>

⁶⁵ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2828.pdf>

Kolluk kuvvetleri, belediye zabıtası ve rehber öğretmenler hem çocuklarla temas etme sıklığı hem de onların karşı karşıya kaldıkları risklere doğrudan tanık olma ihtimalleri göz önüne alındığında, hizmet sektöründe çalışan çocukların korunması konusunda öne çıkan yetkililer arasında yer almaktadırlar.

Kolluk kuvvetleri ve belediye zabıtası, Bölüm 1.4.2’de açıklanan işyeri denetim görevleri yanı sıra, görevleri sırasında özellikle sokakta katı atık toplayıcılığı vb. işlerde çalışan çocukları fark edebilirler.

Mesleki eğitim kurumları dahil okullarda görevli rehber öğretmenler de görev tanımları gereği eğitim sistemi içindeki çalışan çocuklara yönelik riskleri doğrudan fark ve müdahale edebilecek yetkililer arasındadır. Eğitim kurumlarındaki rehber öğretmenler çocukların gelişimlerini olumsuz yönde etkileyebilecek risk etmenlerini azaltmak, koruyucu etmenleri artırmak ve olası problemlerin çözümüne yardımcı olmak amacıyla sunulan önleyici ve iyileştirici hizmetleri sunmaktan sorumludur (MEB Rehberlik ve Psikolojik Danışma Hizmetleri Yönetmeliği⁶⁶, md.3,21).

Mesleki eğitim kurumlarında rehberlik hizmetlerinin güçlendirilmesi için UNICEF Türkiye ve Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğinde rehber öğretmenlere yönelik bir el kitabı⁶⁷ ve mesleki eğitim merkezi öğrencileri için psiko-sosyal destek modülleri⁶⁸ hazırlanmıştır. Ancak yapılan görüşmelerde, mesleki eğitim merkezlerinde bulunan rehberlik servislerinin çocuklara yönelik riskleri fark etmek ve çocukların korunması için gerekli tedbirleri almak konusunda yeterli düzeyde aktif rol almadığı dile getirilmiştir.

⁶⁶ https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_08/14231603_Rehberlik_ve_Psikolojik_DanYYma_Hizmetleri_YonetmeliYi_2.pdf

⁶⁷ http://mtgcm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/26115608_REHBER_OYRETMEN_EL_KYTABI.pdf

⁶⁸ http://mtgcm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_11/26115544_MEM_OYRENCYLERY_YCYN_PSYKOSOSYAL_DESTEK_EL_KYTABI.pdf

BÖLÜM 2

DEĞERLENDİRME

2.1. Çocukların “Zorunlu Hizmeti”

Hem hizmet sektöründe yapılan çalışmalar hem de bu çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde dile getirilen görüşler, çocukların çalışmasının ardındaki temel nedenin geçim sıkıntısı (Akşit, Karancı ve Gündüz-Hoşgör, 2001; Kılıç, 2009; Tokgöz ve Işık, 2020) ve temel motivasyonun da aile gelirine katkıda bulunmak (Yıldırım, 2008; Semerci, Erdoğan ve Durmuş, 2017; İPA, 2022) hatta bizzat ailenin geçimini sağlamak (Akpınar, 2020) olduğunu gösteriyor.

Görüşmelerde çocukların aile gelirine katkıda bulunma motivasyonunun çocuğun *serbest iradesi* ile oluşmuş gibi değerlendirilebildiği görülmüş; bu değerlendirme sonucunda da mevcut motivasyonun “iyi bir değer” olduğu ve dolayısıyla sonucunun çok da zararlı olmadığına ilişkin bir yargı bulunduğu dile getirilmiştir. Oysaki, çocukların aile gelirine destek olma isteklerinin arka planında ailenin geçinebilmesi için çocuğun getireceği gelire muhtaç olma hali bulunmaktadır. Bunun birden fazla sebebi olabilir, ancak bu motivasyon ailenin ekonomik koşullarının bu sonucu dayatmasından bağımsız değerlendirilemez. Örneğin, Kilis’te 62 çocuk ile yapılan bir araştırmada çocuk işçilerin yüzde 45’inin ailede tek çalışan olduğu, yüzde 71’inin ebeveynlerinin herhangi bir işte çalışmadığı ve maddi sorumluluğun tamamen çocukların omuzlarına yüklendiği tespit edilmiştir (Harunoğulları, 2016). Annenin çok çocuk veya yaşlı ya da hasta aile bireylerine bakmak zorunda olması veya kadının çalışmasını uygun görmeyen toplumsal değer yargıları sebebiyle çalışamaması, babanın evi terk etmiş olması veya vefat etmiş olması, anne-baba tam zamanlı çalışsalar bile aileyi geçindirecek geliri elde edememeleri ve temel gıda ihtiyaçlarının bile karşılanmasında yaşanan zorluklar gibi ekonomik koşullar çocuklar için “psikolojik bir baskı” unsuru oluşturmaktadır (Harunoğulları, 2016).

Ebeveynlerinin işsiz olmaları veya gelir güvencelerinin bulunmamasının çocukların ruh sağlığını ve okul başarılarını da olumsuz etkilediği ve çocukları çalışmaya iten önemli bir diğer etken olarak gösterilen okul ile bağlarının zayıflamasına sebep olduğu da bilinmektedir (Sümer, Solak ve Harma, 2013). Bu bulgular da çocukların çalışma yaşamına itilmesindeki temel motivasyonun ekonomik koşullar tarafından oluşturulduğunu ve “zorunlu” olduğunu açıklamak bakımından önemlidir.

Çocukların çalışmasını zorunlu kılacak şekilde ailenin topyekûn veya ailedeki kadın ve çocuklara özgü bir yoksulluk ve yoksunluk içerisinde olmasının sebepleri şöyle sınıflandırılabilir:

- Anne ve/veya babanın işsiz olması.
- Anne ve/veya babanın çalışamaz durumda olması.
- Anne ve/veya babanın çalışıyor ama elde ettiği gelirin ailenin temel ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyor olması.

- Anne ve/veya babanın çalışıyor ve ailenin temel ihtiyaçlarını karşılayacak geliri elde edebiliyor ancak bu geliri ailenin ortak ve/veya çocuğun kendine özgü ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanmıyor olması.

Öte yandan, ekonomik koşulların yarattığı zorunluluğun dışında hizmet sektörünün bazı alanlarında, özellikle aracı ile çalışılan işlerde (örneğin sebze-meyve hallerinde) iş ilişkisinin kuruluş biçimi nedeniyle, *zorla çalışma* olarak değerlendirilebilecek çalışma biçimleri de görülebilmektedir. Örneğin 2020 yılında yapılan bir araştırmada (Akpınar, 2020) bir işçi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

“Biz işyerindeki ilişkileri de bilmiyoruz, işi yapan asıl firma kim onu bile bilmiyoruz. Yalnızca bizi getirip çalıştıran çavuşu tanıyoruz. Bizi işe alan, işten çıkartan, paramızı veren çavuş, ondan başkasını tanımıyoruz.... Genellikle yevmiyeyi işverenler belirliyor, ne verirlerse razı oluyoruz, pazarlık edemiyoruz. Çok iş yok, iş bulunca da ne verirlerse versinler çalışmak zorunda kalıyoruz.”

Aracıların toplu biçimde işçi temin ettiği çalışma biçimlerinde işçilerin sözleşme yapma özgürlükleri sınırlandırılmakta, çalışma şartlarının ve ücretin belirlenmesinde işçilerin herhangi bir etkisinin bulunması, özellikle yaşı küçük işçilerin bu süreçte söz sahibi olması mümkün olamamaktadır (Çıdar, 2014).

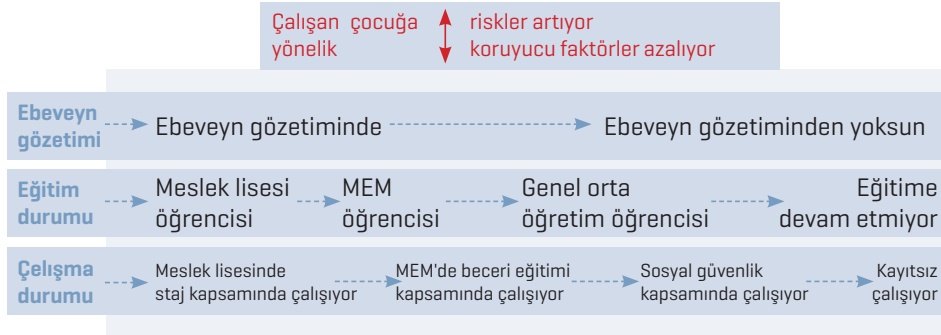
Çocuklara dair özel bir bilgi bulunmamakla birlikte onları da ciddi şekilde etkileyebilecek bir diğer zorla çalıştırma hali de kaçak göçmenlerin zorla çalıştırılma durumlarıdır. Kaçak göçmenler arasında çalışmak için insan kaçakçılarına borçlanarak veya iş bulma bürolarına komisyon ödemesini işverenin yapması nedeniyle işverene borçlanarak gelenler bulunmaktadır. Bu şekilde gelenler borçlarını ödeyinceye kadar aracının veya işverenin nam ve hesabına çalışmak zorunda kalmakta; pasaportuna el konulduğu için veya yakalanmak korkusu ile aracı veya işverenin kontrolündeki alandan uzaklaşamamaktadırlar (Akpınar, 2020).

2.2. Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların En Korumasızları “Kayıtsız Çalışanlar”

Hizmet sektörünün birden fazla alanının mesleki eğitim kapsamında olması sebebiyle, bu alanda çalışan çocukların tamamını *çırak* olarak görme eğilimi olduğu ve bu suretle de yasaya uygun olmayan çalışma biçimlerinin üstünün örtüldüğü görülmektedir. Bu nedenle hizmet sektöründe farklı çalışma statüleri ve dolayısıyla geniş bir risk yelpazesi bulunduğu görünür hale getirmek gerekmektedir.

Şekil 9'da görülebileceği üzere hizmet sektöründe, anne-babasının gözetiminde olup mesleki eğitimine devam eden ve bu kapsamda yasal sürelerle ve sınırlara uygun staj yapan çocuktan, anne-babasının gözetiminden uzakta, herhangi bir eğitime devam etmeksizin, kayıtsız bir biçimde ve gelişim ve güvenliği için zararlı bir işte çalışan çocuğa kadar birçok farklı özelliklere sahip çocuk ve çalışma biçimi bulunmaktadır.

Şekil 9. Hizmet sektöründe çalışan çocukların risk durumlarına yönelik temel belirleyiciler

Bu çerçevede, *meslek lisesinde staj kapsamında ve ebeveyn gözetimi altında çalışan çocuklar* çalışma yaşamı bakımından en *yüksek güvenceye* sahip olanlar olarak kabul edilebilir. Mesleki eğitimine mesleki eğitim merkezinde devam eden çocuklar da kayıtlı olarak çalışmakla birlikte, meslek lisesi öğrencilerine göre daha fazla risk altında oldukları düşünülebilir; zira araştırma kapsamında yapılan görüşmelerde akademik başarısı düşük olma, okula düzenli devam edememe veya acil para kazanma ihtiyacı içinde olma gibi risk faktörlerine sahip çocukların mesleki eğitim merkezlerine yönlendirildiği dile getirilmiştir. Dolayısıyla, mesleki eğitim kapsamında çalışan çocuklar da bir bütün olarak değerlendirilemez; zira çocuğun bireysel ve ailesi ile ilgili özellikleri, okulun sahip olduğu imkanlar ve staj veya beceri eğitimi kapsamındaki çalışmanın koşulları da çalışan çocuğun risk altında olma halini etkileyen diğer faktörler arasında önemli bir yer tutar. Tablo 11'de görülebileceği üzere, mesleki eğitim kapsamında çalışan bir çocuğun aile bütçesine katkıda bulunmasının gerekip gerekmemesi, ailenin mesleki eğitimin önemli bulması veya bulmaması, işverenin eğitime verdiği önem, çocuğa yasal ücretten az veya çok ücret ödenmesi, iş yerinde usta öğretici bulunup bulunmadığı, bulunuyorsa bu kişinin pedagojik formasyona ve gerekli becerilere sahip olup olmaması gibi koşullar çocuğun gelişimi ve korunması bakımından risklere açık olma düzeyini değiştirmektedir.

İstanbul'da kağıt ve karton toplayıcılığı yapan çocuklar. Tarih: 5 Mart 2022

Tablo 11. Mesleki eğitim kapsamında çalışan çocukların risk durumlarına yönelik belirleyici faktörler

Destek alanları	Destekleyici özellikler	→	Riski azaltan faktörler	Riskli alanların başlangıcı	Yüksek riskli durumlar
Aileye dair özellikler	Ailenin çocuğun geliri ile ilgili beklentisi	→	Yok, çocuk kazancını kendisi kullanıyor.	Aile bütçesine katkı bekleniyor.	Çocuktan ailenin geçimini sağlaması bekleniyor.
	Aile çocuğun eğitimi ile ilgili tutumu	→	Aile eğitimin önemine inanıyor ve çocuğu eğitim konusunda destekliyor.	Aile eğitimin önemine inanıyor ama çocuğun eğitimini destekleyecek özelliklere sahip değil.	Aile eğitimin önemine inanmıyor ve çocuğun eğitimini desteklemiyor.
	İkametgâh	→	Anne-babası ile birlikte.	Bir aile üyesi ile birlikte.	Ailesi yok veya ailesinden uzakta.
	Vatandaşlık	→	TC vatandaşı.	Geçici koruma altında.	Kayıtsız göçmen.
İşverene dair özellikler	Eğitim ile ilgili tutumu	→	Eğitimin önemine inanıyor.	Eğitimin önemine inanmıyor ama zorunlu şartları yerine getiriyor.	Eğitimin önemine inanmıyor ve çocuğun okula gitmesi konusunda zorluk çıkarıyor veya göndermiyor.
	İşyerindeki düzenlemeler	→	Usta öğretici var ve pedagojik formasyona sahip.	Usta öğretici var ama pedagojik formasyonu yok.	Usta öğretici yok.
	İş ve işçi güvenliği	→	İş ve işçi güvenliği tedbirleri alınıyor.		İş ve işçi güvenliği tedbirleri alınmıyor.
	İşin riskli olması	→	Çocuk sağlığı ve gelişimini tehdit etmeyecek nitelikte.		Tehlikeli işler kategorisinde işlerin de olduğu bir işyeri.
	Sosyal ortam	→	Dikkatli ve saygılı.	Sigara, argo vb. çocuk için riskli alışkanlıklar var.	Porno izleme, kumar oynama, içki vb. şeyler çocuğun yanında yapılıyor.
	Ücret	→	Yasa ile belirlenen ücret veya bu ücretten fazla ücret veriliyor.	Yasa ile belirlenen ücretin altında ücret veriliyor.	Hiç ücret verilmiyor, bahşişleri alması isteniyor.
	Çalışma saatleri	→	Sadece resmi staj / beceri eğitimi saatlerinde çalışıyor.	Zaman zaman resmi staj / beceri eğitimi süresini aşar biçimde çalışıyor.	Düzenli olarak resmi staj / beceri eğitimi süresini aşar biçimde çalışıyor.

Çocuk mesleki eğitim kapsamındaysa;					
Okula dair özellikler	Koordinatör öğretmenlerin çalışmaları	→	Koordinatör öğretmen düzenli takip ve eğitime destek sağlıyor.	Koordinatör öğretmen takip yapıyor ama işyeri eğitimi ile ilgilenmiyor.	Koordinatör öğretmen etkili bir takip yapmıyor.
	Branşın yeniliklerini takip edebilme	→	Bilgi ve teknoloji güncellemesi düzenli yapılıyor.		Bilgi ve teknoloji güncellemesi yapılmıyor.
	Aile işbirliğini ve desteğini sağlama	→	Okulda aileyi bilgilendirme ve işbirliği sağlamaya yönelik faaliyetler var.		Okul aile işbirliği zayıf veya hiç yok.

Çocuklar mesleki eğitim dışında genel ortaöğretime devam ederken yaşlarına uygun iş-lerde sosyal güvenlik kapsamında da çalışabilmekle birlikte, mesleki eğitim dışında çalışan çocukların önemli bir kısmını kayıt dışı çalışan çocuklar oluşturmaktadır. Bu çocuklar hizmet sektöründe çalışan çocuklar arasında en korumasız grubu oluşturmakla birlikte bu tür işlerde çalışan çocuklar da kendi içinde farklı risk düzeylerine sahiptir (Tablo 12). Aile-ye dair özelliklerin etkileri mesleki eğitime devam eden çocuklar ile benzerlik gösterir. Bu grupta da ailenin çocuğun gelirinden bir beklentisinin olmadığı, çocuğun okul dışı za-manlarda çalıştığı ve bir meslek öğrenerek çalıştığı durum görece en güvenceli durumdur. Ancak kayıt dışı çalışmadan kaynaklanan işyeri güvenliği, denetim, çalışma saatlerinin ve koşullarının çocuğa uygunluğu gibi alanlarda riskler devam eder. Bu gruptaki çocuklar için diğer iki temel belirleyici faktör eğitime devam durumu ve yapılan işin niteliğidir. İşvereni ve işin zamanı, yeri, ücreti, saati gibi faktörlerin önceden bilinmesi mümkün olmayan ve işyerinde tehlike içeren işler çocuğun yaşam, gelişme ve korunma hakları bakımından en yüksek risk altında olduğu işlerdendir. Sokakta yapılan tartıcılık, mendil satma gibi işler bütün günü sokakta geçirme sebebiyle riskli olmanın yanında çocuğun sosyalleşme ile ilgili kazandığı serbestlik nedeniyle okula devam ediyor olsa bile bağıını zayıflatma riski içerir. Katı atık toplayıcılığı da bütün bu risklere ek olarak sağlık açısından da yüksek düzeyde risk taşımaktadır.

Tablo 12. Kayıtsız çalışan çocukların risk durumlarına yönelik belirleyici faktörler

Destek alanları	Destekleyici özellikler	→	Riski azaltan faktörler	Riskli alanların başlangıcı	Yüksek riskli durumlar
Aileye dair özellikler	Ailenin çocuğun geliri ile ilgili beklentisi	→	Yok, çocuk kazancını kendisi kullanıyor.	Aile bütçesine katkı bekleniyor.	Çocuktan ailenin geçimini sağlaması bekleniyor.
	Aile çocuğun eğitimi ile ilgili tutumu	→	Aile eğitimin önemine inanıyor ve çocuğu eğitim konusunda destekliyor.	Aile eğitimin önemine inanıyor ama çocuğun eğitimini destekleyecek özelliklere sahip değil.	Aile eğitimin önemine inanmıyor ve çocuğun eğitimini desteklemiyor.
	İkametgâh	→	Anne-babası ile birlikte.	Bir aile üyesi ile birlikte.	Ailesi yok veya ailesinden uzakta.
	Vatandaşlık	→	TC vatandaşı.	Geçici koruma altında.	Kayıtsız göçmen.
Gelir elde etmek üzere yapılan işe dair özellikler	İşin niteliği	→	Eğitimin önemine inanıyor.	Ne iş bulursa yapıyor.	Sokakta çalışıyor.
	İş ve işçi güvenliği	→	Usta öğretici var ve pedagojik formasyona sahip.	İş ve işçi güvenliği tedbirleri alınmıyor.	Hiçbir kontrol yok.
	İşin riskli olması ⁶⁹	→	İş ve işçi güvenliği tedbirleri alınıyor.	Tehlikeli işler kategorisinde.	Çocuk işçiliğinin en kötü biçimi sayılacak işler kategorisinde.
	Ücret	→	Düzenli bir gelir elde edebiliyor ve kendi nam ve hesabına çalışıyor.	Düzenli bir gelir elde edebiliyor ama başkasının nam ve hesabına çalışıyor.	Düzenli bir geliri yok.
	Çalışma saatleri	→	Sadece resmi çalışma saatlerinde çalışıyor.	Zaman zaman resmi çalışma süresini aşar biçimde çalışıyor.	Düzenli olarak resmi çalışma süresini aşar biçimde çalışıyor.
Okula dair özellikler	Eğitim durumu	→	Devam ediyor	Okul terk veya bağı zayıf.	Hiç okula gitmemiş

⁶⁹ Burada kastedilen yapılan işin riskli olması durumu olup, 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu uyarınca oluşturulan işyeri tehlike sınıflandırması [az tehlikeli, tehlikeli ve çok tehlikeli] ile doğrudan bağlantı kurulmamıştır.

2.3. Çocuk İşçiliği Yerine "Mesleki Eğitim"

Mesleki Eğitim Kanunu'na (md.11) göre, *"aday çırak ve çıraklar; öğrenci statüsünde olup, öğrencilik haklarından yararlanır. Bunlar işyerinde çalışan işçi sayısına dahil edilmezler."* Dolayısıyla hizmet ve sanayi sektörlerinde mesleki eğitim kapsamında üretime katılan çocuk nüfusu işçi statüsünde yer almamaktadır. Mevzuat, mesleki eğitimdeki bireyin öğrenmekte olmasını, ustanın öğrenciye bir mesleği öğretmek için zaman ve emek vermesini ve öğrenciden eğitim aldığı işletmedeki işçiden beklenen rolün ve üretimin beklenmemesini esas alarak öğrencileri işçi statüsünde kabul etmemektedir. Ancak uygulamada, çırak ve stajyerlerin işletmenin esas iş gücünü oluşturduğu hallerden söz edilmektedir. Bu haller bakımından düzenleme bir yandan toplam iş gücü içerisinde çocuk emeğini görünmez kılmakta, öte yandan emeklilikte

bu çalışmalar hesaba katılmadığı için çocuğun mesleki kariyeri bakımından da görünmez olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle bu çocukların mevcut yasal koruma çerçevesinde işyerlerinde bir mesleği öğrenmek üzere bulundukları dikkate alınmalı ve bunu sağlamak için işyerindeki eğitim çalışmalarına ilişkin izleme faaliyetleri güçlendirilmelidir.

Gereken tedbirlerin alınmaması durumunda, özellikle mesleki eğitim merkezlerinin çocuk ve gençlerin eğitiminden çok iş piyasasının işgücü ihtiyacını karşılamaya yönelik beklentilerle tasarlanması bu kapsamda üretime katılan çocuklar için olumsuz sonuçlar doğuracaktır. Milli Eğitim Bakanı'nın 17 Kasım 2021 tarihli açıklamasında yer alan *"Mesleki eğitim merkezleri, Türkiye'de iş gücü piyasasının 'aradığım elemanı bulamıyorum.' retoriğini ortadan kaldıracak en önemli enstrümanlarından bir tanesi."*⁷⁰ sözleri mesleki eğitim merkezleriyle ilgili vizyonu ortaya koyar niteliktedir. Araştırma sırasında, sıklıkla tekrarlandığı üzere mes-

⁷⁰ <https://www.meb.gov.tr/mesleki-egitim-merkezleri-is-gucu-piyasasinin-aradigim-eleman-bulamıyorum-retorigini-ortadan-kaldiracak/haber/24602/tr>

leki eğitim kapsamında staj yapmak veya beceri eğitimi almak öğrencinin ihtiyacıdır. Ancak işverenin stajyere değil, işçiye ihtiyacı bulunmaktadır. Eğer çırak/stajyer ile işveren arasındaki ilişki, işverenin ihtiyacı üzerinden kurgulanacak olursa, eğitimden ziyade üretimin gerekliliklerini yerine getirmeye dayalı bir çalışma planı ortaya çıkacaktır. Böyle bir çalışma planına tabi olan kişiye işçi statüsü verilmediğinde ise kaçınılmaz olarak emek sömürüsü sorunu doğacaktır. Bu nedenle mesleki eğitime devam eden öğrencilerin işbaşı eğitimlerinde çocukların izlenmesi ve korunmasına yönelik hem kamu hem de özel sektör nezdinde girişimlerin artırılması gerekmektedir.

Öte yandan yasada çırak ve aday çırakların öğrenci olduğu belirtilmesine rağmen, okul ve işyeri arasında yapılan gün paylaşımı ve mesleki eğitim programları, öğrencilerin nitelikli bir eğitim almalarına da imkan vermemektedir. Mesleki eğitim merkezlerine kayıtlı olanlar haftanın 4-5 günü iş yerinde çalışmakta, sadece bir gün mesleki eğitim merkezlerine teorik eğitim için gelmekte ve o günde de 8 ila 14 saat ders görmeleri beklenmektedir. Öğrencilerin akademik ve sosyal becerilerini desteklemek için özel programları olan mesleki eğitim merkezleri bulunmakta ise de birçok merkezde bu mümkün olamamaktadır. Öyle ki, sürekli yaşadığı il ve ilçede staj imkanı bulamayan mesleki eğitim öğrencilerinin staj koşulunu karşılamak için ev ve ailelerinden uzakta bir başka il veya ilçeye çalışmaya gittikleri durumlar olabildiği belirtilmekte, bu da onları hem işverenin talepleri karşısında çaresiz bırakmakta hem de başkaca ihmal ve istismar risklerine karşı korumasız hale getirmektedir.

Mevcut mesleki eğitim politikasında, mesleki eğitim aracılığı ile bir yandan işverenin emek ihtiyacı karşılanırken diğer yandan yoksul ailelerin çocuklarına hızlı biçimde gelir elde etme olanağı sunulduğu ve bu suretle ideal bir eşleşme oluşturulduğunun ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır. Oysa eğitim ile hizmet veya sanayi sektörleri arz-talep dengesi ile eşleştirilemezler; zira çıkarları ortak değildir. İş gücü piyasasının talebine, öğrenci statüsünde arz yaratmak hem çocuk hem yetişkin işçiler bakımından güvencesizliğe neden olmaktadır.

Mesleki eğitim sürecindeki çocuklar uzun süreler ve düşük ücretle çalışarak hizmet sektöründe üretime katkıda bulunmaktadır; ancak, işçi statüsünde değildir ve dolayısıyla iş güvencesi ve sosyal haklara da sahip olamamaktadır. Öte yandan birçok araştırma mesleki eğitimin işgücü piyasasının aradığı nitelikte eleman yetiştirmeye de eğitim teknikleri ve ekipmanları nedeniyle elverişli olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum yapılan görüşmelerde de sıklıkla dile getirilmektedir.

Bu duruma bir çare olarak, işyeri veya işveren örgütlerinin destekleri ile geliştirilen pilot okul uygulamalarına başvurulduğu görülmektedir. Bu durumda da gene yapılan iyileştirmenin temel motivasyonunun aranan işçi niteliklerini karşılamaya ilişkin olduğu görülmekte ve zaten kimse de bu motivasyonu saklama gereği duymamaktadır. Bu işbirlikleri okulların fiziksel özellikleri ve çocuklara eğitim malzemesi, servis ve yemek sağlamak gibi iyileştirmelere neden olmakla birlikte, öğrenci merkezli olmaktan çok işveren merkezli olmayı sürdürmektedir.

Mesleki eğitim merkezlerinin işgücü piyasasının aradığı elemanı bulmasının bir yolu olarak görülmesi ve çalışan çocukların öğrenci statüsü altına alınarak çalışma yaşamının denetim mekanizmalarının dışına çıkarılmasına da neden olmakta ve bu da onların yararlarını gözetici müdahalelere erişimlerini zorlaştırmaktadır. Örneğin bu gruptaki çocuklar çocuk işçiliğini önleme programlarının kapsamı dışında kalmaktadır. Bu nedenle işgücü piyasasındaki denetleyici mekanizmaların dışında bırakılan bu çocukların eğitim sistemi altında daha sıkı izlenmesi ve haklarının korunması önem kazanmaktadır.

BÖLÜM 3

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde çalışma kapsamında elde edilen bilgilerden hareketle hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin önlenmesi ve çalışan çocukların koşullarının iyileştirilmesine yönelik bir dizi öneriye yer verilmiştir. Öncelikle hizmet sektöründe çalışan çocukların korunmasına dair öneriler sunulmuş, ardından mesleki eğitim kapsamında giren alanlar bakımından mesleki eğitime güvenin ve mesleki eğitimin niteliğinin artırılmasına yönelik öneriler oluşturulmuştur.

3.1. Hizmet Sektöründe Çalışan Çocukların Korunmasına Dair Öneriler

- Mesleki eğitim kapsamında çocukların hizmet sektöründe yasal olarak çalışmasının mümkün olması, kayıtsız birçok çalışma biçimini de görünmez kılmaktadır. Mesleki eğitime devam etmekte olan çocukların bütün çalışmaları eğitim kapsamında ve dolayısıyla yasal çerçeve içinde olmadığı gibi çıraklığın mümkün olduğu alanlarda mesleki eğitime devam etmeyen hatta hiçbir biçimde eğitime devam etmeyen çocuklar bulunmaktadır. Önemli sayıda çocuğun çalıştığı bazı alanlarda ise çıraklık da mümkün değildir. Öte yandan, hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin kapsamı ve boyutuna dair yürütülmüş araştırmaların sayısı, akademik ve sivil toplum kuruluşlarının bu alana dair ilgisi çok sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle öncelikle hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin politika geliştirme ve denetim hizmetlerinin yapılandırılması sırasında dikkate alınmasını sağlamak için *hizmet sektöründe çocukların çalıştığı alanların ayrıntılı bir haritalaması yapılmalıdır*. Bu haritalama hem bu çalışma kapsamına alınan ve çalışan çocukların daha çok yer aldığı alt sektörleri hem de sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde çalışan çocuklar gibi daha az veri bulunan sektörleri kapsamalıdır. Aynı zamanda da *akademik kurumların ve sivil toplumun bu alanda veri üretilmesine yönelik ilgilerini arttıracak çalışmalar yürütülmelidir*.
- Hizmet sektörüne yönelik asgari olarak aşağıdaki hedefleri içeren bir politika geliştirilmelidir:
 - Çocuk sahibi yetişkinin iş, adil ücret ve temel gelir güvencesine sahip olmasının sağlanması.
 - Mesleki eğitim kapsamındaki çalışmaların emek sömürü niteliğinde olmasının engellenmesi.
- Her türlü ihmal ve istismarın önlenmesinde olduğu gibi çocuk işçiliği ile mücadelenin de en önemli ayaklarından biri olan *ebeveynlerin bakım kapasitelerinin geliştirilmesine yönelik* çalışmalar (örneğin yeterli yaşam standardını sağlayacak gelir/destek, ebeveynlik becerilerinin güçlendirilmesi, ebeveyn sorumluluklarının yerine getirilmesine yönelik gündüz bakım gibi destekler) yürütülmelidir.

- *Çocuklara yönelik risklerin takibini yapacak erken uyarı sistemi oluşturulmalıdır.* Çocuk işçiliğini önlemede erken uyarı sisteminin okullar ayağına özel bir önem verilmeli, okula devamı takip sistemi güçlendirilmeli ve sosyal hizmet faaliyetleri ile eşgüdüm içinde çalışması sağlanmalıdır. Bu kapsamda gerekli sosyal hizmet faaliyetlerinin etkin şekilde yürütülmesini sağlamak için, çocuğun korunmasından esas sorumlu kurum olan Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın⁷¹ personel ve kuruluş kapasitesi de güçlendirilmelidir.
- Hizmet sektöründe çalışan çocukların önemli bir bölümünün mesleki eğitim dışında ve/veya tamamen kayıt dışı sektörlerde çalıştığı dikkate alınarak, bu koşullarda çalıştırılan çocukların tespitine yönelik denetimlerin alan, mekan ve içerik bakımından kapsamını arttıracak çalışmalar yapılmalıdır. Buna yönelik olarak yerel yönetimlerin de çocukların korunmasına yönelik sorumluluklarını yerine getirmelerinin sağlanması ve özellikle denetim konusundaki rollerinin ve işlevselliklerinin arttırılması hedeflenmelidir.
- Çocuk işçiliği ve emek sömürsünün önlenmesi için korunma ihtiyacı olan çocuklara yönelik *ihbar ve haklarında verilen koruyucu ve destekleyici tedbirlerin denetim mekanizmasının işleyişi kolaylaştırılmalı* ve topluma tanıtılmalıdır. Bununla birlikte, çocuk koruma sistemine başvurma ve işleyiş ile ilgili bilgiler yazılı hale getirilerek, işverenler bu konularda bilgilendirilmelidir.
- Çocuk koruma alanında sorumluluğu olan kurumlar arası *koordinasyon güçlendirilmelidir.* Bu kapsamda çocuk işçiliği ile mücadeleye yönelik merkezi düzeyde üretilen politikaların yerel düzeydeki uygulanabilirliğini ve izlenebilirliğini artırmak amacıyla il düzeyinde kurulan Çocuk İşçiliğiyle Mücadele Birimlerinin kapasiteleri ve hizmet sektöründe çocuk işçiliğinin önlenmesine yönelik çalışmaları güçlendirilmelidir. Yerel düzeyde bu alanda çalışan kamu kurumları, yerel yönetimler ve sivil toplum arasındaki operasyonel düzeydeki koordinasyon ve işbirliği arttırılmalıdır. Bu kapsamda araştırma sürecinde yapılan görüşmelerde Sultanbeyli Belediyesi, Mülteciler Derneği ve Aile ve Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü'nün arasında imzalanmış olan ve risk altındaki çocukların tespiti ve gerekli koruyucu müdahalenin hızlı şekilde yapılabilmesine olanak sağlayan işbirliği protokolünün örnek bir uygulama modeli olduğu görüşü paylaşılmıştır.
- Çocuk emeği bulunan alanlarda tüketici tutumu konusunda öneri geliştirilmeli ve eğitim, kampanya vb. yöntemler kullanılarak tüketici *bilincini arttırıcı çalışmalar yapılmalıdır.*
- Hizmet sektörünün özellikle bazı alanlarında (örneğin reklamcılıkta eşantıyon üretimi gibi) çocuk işçiliği bulunduğu konusunda henüz yeterli farkındalık sektörde de sivil toplumda da bulunmamaktadır. Bu nedenle yapılacak haritalama çalışmasına dayalı olarak savunu çalışması yürütülmeli ve *toplumun çocuk emeği bulunan alanlara ilişkin farkındalığı arttırılmalıdır.*

⁷¹ 1 No'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf>

3.2. Mesleki Eğitime Güvenin Arttırılmasına dair Öneriler

- Hizmet sektörünün hemen hemen bütün dallarında ortak bir tespit yapılmaktadır: *“Toplumda saygı gören mesleklerden değil bunlar. Herkes çocuğu doktor olsun, hakim olsun istiyor. Kimse iyi bir tesisatçı olsun istemiyor. Mesleki eğitimin iyileştirilmesi için aileleri de buna hazırlamak lazım, bu konuda eksik kaldık.”* Bu tespitten hareketle, öncelikle toplumda *beceriye dayalı işlere duyulan saygının arttırılması* gerekmektedir. Beceriye ve emeğe saygının arttırılması, eğitim ve istihdam gibi genel politikalar kapsamında kamunun üstleneceği sorumluluklar yanında meslek örgütlerinin de sorumluluk üstlenmesini gerektirecek bir hedeftir.
- Beceriye dayalı işlere saygı ile birlikte toplumun tüm kesimlerinde *eğitime ve mesleki eğitime olan inancın arttırılmasına* da ihtiyaç bulunmaktadır. Mesleki eğitimde devam ve başarının üç ana unsuru olduğu herkesçe dile getirilmektedir: Velinin, öğrencinin ve işverenin eğitime inancı. Bu inancın sağlanmasının bir unsuru bilgilendirme bir diğeri ise mesleki eğitimin olumlu etkilerinin görünür kılınmasıdır. Dolayısıyla bu öneri sadece bir tanıtım çalışmasına indirgenemez, asıl olarak bundan sonraki önerilerin hayata geçirilmesini gerektirir ve doğrudan onlarla ilişkilidir.
- Mesleki eğitime karşı güvensizliğin sebepleri arasında ailelerin sosyo-ekonomik koşullarının önemli bir rolü olduğu dikkate alınmalı ve *sosyal destek ve bilgilendirme çalışmaları eşgüdümlü olarak yürütülmelidir*. Sosyal yardımlarla geçinebilen aileler, çocuklarının mesleki eğitime devam etmesi halinde bu yardımın kesileceğinden kaygı duymaktadır. Günlük ihtiyaçların karşılanmasında yaşanan zorluklar nedeniyle ailelerin çocuğun eğitiminin sonucunda elde edilecek iyileşmeyi beklemeye tahammül veya ümidi olamayabilmektedir. Mesleki eğitime karşı güvensizliğin ardında yatan bu gibi hallerin aşılabilmesi için mesleki eğitim konusunda aileyi bilgilendirirken aynı zamanda da temel ihtiyaçlarını karşılama güvencesi sağlayacak bir desteğin sunulması gerekmektedir. Bu kapsamda yetişkinler kadar çocuklarla da çalışılması gerektiğine dikkat edilmelidir. Bu alanda çalışanlar, çocukların ailenin geçimini sağlama sorumluluğu üstlendiği hallerde eğitimden uzaklaşma riskine özellikle dikkat çekmektedirler: *“Aileleri ikna etseniz bile çocukları ikna etmek zor oluyor. Suriyeli bir aile var örneğin, anne-baba avukat ama burada mesleklerini yapamıyorlar, çocuk da eğitime inanmıyor, okula gitmek istemiyor.”*
- Velilerin ve çocukların eğitime güvenini sağlamanın ve devamı arttırmanın önemli araçlarından biri de *okullar ile sosyal hizmet faaliyetleri arasında eşgüdümün sağlanmasıdır*. Meslek liseleri ve mesleki eğitim merkezlerinin, sosyal yardım ve sosyal hizmetlere ihtiyacı olan çocuk ve gençlerin yoğun olarak bulunduğu birimler olduğu göz önünde bulundurularak bu kurumlarda önleyici çalışmalar yürütecek sosyal hizmet birimleri (Nadir ve Aktan, 2015; Reçber, 2020) oluşturulmalıdır.

3.3. Mesleki Eğitimin Niteliğinin Arttırılmasına Dair Öneriler

- Mesleki eğitimin niteliğinin yetersizliği birçok alan çalışanı tarafından dile getirilmektedir. Bu sorunla mücadele için öncelikle *mesleki eğitim, öğrenci ve öğrenme odaklı hale getirilmelidir*. Bu esaslı bir bakış açısı ve politika değişikliği ve aynı zamanda da tasarım değişikliği gerektirir. Öte yandan bu sadece kamu politikalarında değişimle de gerçekleştirilebilecek bir hedef değildir, iş dünyasında da bir tutum değişikliğine ihtiyaç göstermektedir. İş dünyasının ucuz iş gücü talebini karşılamayan nitelikte bir staj veya beceri eğitimi çalışmasını “angarya” olarak görmemesi için bu ilişkinin yeniden tasarlanmasına ihtiyaç bulunmaktadır.
- *Çırakların, hem öğrenci hem çalışan olarak ve aynı zamanda çocuk oldukları dikkate alınarak hak ve yararlarını korumaya öncelik verilmelidir*. Bu nedenle hem Anayasa’nın 42. maddesi ile düzenlenen eğitim hakkı ve bu bağlamda devletin “maddi imkanlardan yoksun başarılı öğrencilerin, öğrenimlerini sürdürebilmeleri amacı ile burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapma” yükümlülüğü hem de 49. maddesi ile düzenlenen çalışma hakkı ve ödevi “çalışanların hayat seviyesini yükseltmek, çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları korumak, çalışmayı desteklemek ve işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak için gerekli tedbirleri alma” yükümlülüğü birlikte değerlendirilmelidir. Çocukların bu çerçevede öğrenci ve çalışan olarak hakları korunurken, eğitimin amacı ile iş gücü piyasasının beklentileri arasında derin ve köklü bir çatışma olduğu da dikkate alınmalıdır. Mesleki eğitim iş dünyasının talebi doğrultusunda değil, eğitim alacak kuşağın ihtiyaç ve yararlarını gözетerek örgütlenmelidir. Buna yönelik olarak Mesleki Eğitim Kanunu (md.18) gereği 10 ve daha fazla öğrenciye beceri eğitimi veya staj yaptıracak işletmelerin bu amaçla bir eğitim birimi kurmaları gerektiği hükmünün etkin ve işlevsel bir şekilde hayata geçirilmesinin sağlanması önemli bir katkı sunabilir.
- Mesleki eğitim için gerekli *staj / beceri eğitiminin eğitim sonrası istihdam olanakları ile ilişkisini güçlendirmek* için:
 - Mesleki eğitim ile sanayi ve hizmet sektörü arasındaki işbirliği, çocuk hakları standartlarına saygılı koşullarda ve her iki tarafında da ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde arttırılmalıdır.
 - Çocukların ilgi ve becerilerine uygun mesleki eğitime erişebilmelerini sağlamak üzere etkin bir değerlendirme ve yönlendirme mekanizması oluşturulmalı; mesleki eğitim branşları çocuklara bu doğrultuda staj / beceri eğitimi yapma olanağı sunacak şekilde planlanmalıdır. Çocukların yetenekleri doğrultusunda mesleki eğitim alabilmelerini sağlamak üzere aynı zamanda ailelerin ve çocukların mesleki eğitim olanakları konusundaki bilgi ve farkındalıkları ile çocukların tercih kapasitelerinin güçlendirilmesine yönelik çalışmalar yürütülmelidir.

- Çocukların ailelerinden uzakta staj yapmalarının gerektiği durumlar için güvenli ve ücretsiz yurt ve benzeri konaklama imkanları da planlanmalıdır.
- Mesleki eğitimin niteliğinin arttırılmasının temel gerekliliklerinden biri de *mesleki eğitim kurumlarının altyapı, personel ve program açısından kapasitelerinin arttırılmasıdır*. Buna yönelik olarak:
 - Meslek liseleri ve mesleki eğitim merkezlerinin teknolojik altyapısı, ilgili meslek örgütlerinin de desteği alınarak, güçlendirilmelidir.
 - Meslek liseleri ve mesleki eğitim merkezlerinde görevli öğretmenlerin çocuklara yönelik riskleri tanıma, fark etme, izleme, raporlama ve rehberlik kapasiteleri güçlendirilmelidir.
 - Meslek liseleri ve mesleki eğitim merkezlerindeki akademik ve sosyal gelişimi destekleyici faaliyetler arttırılmalıdır. Araştırma sürecinde ziyaret edilen Ankara Erkunt Mesleki Eğitim Merkezi'nde bu kapsamda örnek uygulamalar yapıldığı, mesleki eğitim yanında spor faaliyetleri, tiyatro vb. kültürel etkinlikler ve anne eğitimleri gibi destekleyici faaliyetler düzenlendiği bilgisi paylaşılmıştır.
- Mesleki eğitimin niteliğinin arttırılmasının bir diğer koşulu da *staj ve beceri eğitimi yapılabacak işyerlerinin kapasitelerinin güçlendirilmesidir*. Bu amaç doğrultusunda:
 - Usta öğreticilerin eğitimi ve pedagojik formasyonları güçlendirilmelidir.
 - İşyeri denetim ve rehberliği arttırılmalı ve denetimlere çocuk koruma ile ilgili gösterge ve kriterler eklenmelidir.
 - Usta öğreticilere uygulamalı çocuk koruma eğitimi verilmeli ve eğitimler düzenli aralıklarla tekrarlanmalıdır.
 - İşçi sağlığı ve iş güvenliği tedbirleri mevzuata göre uygulanmalı; işyerlerinin çocukların güvenli bir ortamda mesleki eğitim alabilmelerini sağlayacak koşulları sağlamasına yönelik mevcut işyerlerinin iyileştirilmesi ve yeni işyerlerinin uygun koşullarda açılması için gerekli tedbirler alınmalıdır (örneğin fiziksel iyileştirme, eğitim, model ve program geliştirme).

Kaynakça

Acar, H. (2000). *Çocuk Hakları Sözleşmesinde Yer Alan Kimi Haklar Açısından Sokakta ve Hizmet Sektöründe Çalışan Çocuklar*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.

Acar, H. (2010). *Sokakta Yaşayan ve/veya Çalıştırılan Çocuklara Yönelik Hizmet Modelinin ve İl Eylem Planlarının Değerlendirilmesi Raporu*. SHÇEK Genel Müdürlüğü. <https://insanhaklariizleme.org/vt/mfhandler.php?file=shcek-kitap.pdf&table=yayin&field=dosya&pageType=view&key1=967>

Adeyemi, B.A., Ebo, A.A., Adeyemi, I.D. (2021). Assessment of Child Labour Practices among Market Women and Food Sellers in Ife Central Local Government Area of Osun State, Nigeria. *Psychology Research*, 11(4), 185-190. <https://doi.org/10.17265/2159-5542/2021.04.005>

Akbaş, S. ve Ulutaş, Ç.Ü. (2018). Küresel Fabrika Kentinin Görünmeyen İşçileri: Denizli İşgücü Piyasasında Suriyeli Göçmenler. *Çalışma ve Toplum*, 56 (1), 167-192. <https://www.calismatoplum.org/makale/kuresel-fabrika-kentinin-gorunmeyen-iscileri-denizli-isgucu-piyasasinda-suriyeli-gocmenler>

Akşit, B., Karancı, N. ve Gündüz-Hoşgör, A. (2001). *Turkey - Working Street Children in Three Metropolitan Cities: A Rapid Assessment*. International Labour Organization, Geneva. https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_2440/lang--en/index.htm

Akpınar, T. (2020). *Sermayenin Hafif Piyadeleri*. Kor Yayınları.

Barış, İ. (2008). *Sokakta Yaşayan Çocuklar ve Aileleri (İstanbul Örneği)*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/43540.pdf>

Baştaymaz, T. (1990). *6-15 Yaş Grubu Bursa'da Çalışan Çocuklar Üzerine Bir Araştırma*. Friedrich Ebert Vakfı.

Bayat, M., Baydaş, A. ve Atlı, C. (2015). Hizmet Sektörünün Kavramsal Tanımı ve Ulusal Ekonomilerdeki Önemi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (5)9, 59-88. <http://busbed.bingol.edu.tr/en/download/article-file/437066>

Büken, E. ve Büken, B. (2013). Çalışma Süreleri ve Ücretler Çalışan Çocuğun Kabul edilmiş İstismarı Mı? Çıraklık Okullarında Yapılan Bir Çalışma. *Adli Tıp Bülteni*, 18(2), 48-55. <https://www.adlitipbulteni.com/archives/archive-detail?vid=9822>

Çağlayan, Ç., Hamzaoglu, O., Yavuz, C.I., Yüksel, S. (2010). Working Conditions and Health Status of Child Workers: Crosssectional Study of the Students at an Apprenticeship School in Kocaeli. *Pediatrics International*, 52, 6-12. <https://doi.org/10.1111/j.1442-200X.2009.02881.x>

Çelik, H. (2019). *Çocuk İşçiliği (Sivas Örneği)*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=rlLA_Fhe6pgCRxN5mpKYdg&no=E6VfX8Tpkntyu_iOVfaq0g

Çıdar, S. (2014). *Öteki Proleterya: De-proletarizasyon ve Mevsimlik Tarım İşçileri*. Nota Bene Yayınları.

Das, S. (2014). A Study of Child Labour in Indian Hotel Industry. *Management Insight*, 10(2), 19-27. <https://journals.smsvaranasi.com/index.php/managementinsight/article/view/447>

Demir, M. ve Duyar, İ. (2021). İstanbul'da Çırak Olarak Çalıştırılan Kız Çocuk ve Gençlerin Fiziksel Büyüme ve Gelişimleri. *Toplum ve Hekim*, 36(2), 147-160. https://www.belgelik.dr.tr/ToplumHekim/kayit_goster.php?Id=3039

Duyar, İ. ve Özener, B. (2005). Growth and Nutritional Status of Male Adolescent Laborers in Ankara, Turkey. *American Journal of Physical Anthropology*, 128, 693-698. <https://doi.org/10.1002/ajpa.20064>

Edralin, D. (2002). Child Labour in the Tourism Industry. *Notes on Business Education*, 5(2), 1-6.

ERG. (2012). *Mesleki ve Teknik Eğitimde Güncellenmiş Durum Analizi*. <https://www.egitim-reformugirisimi.org/meslek-egitiminde-kalite-icin-isbirligi/>

FİSA Çocuk Hakları Merkezi. (2021). *Mesleki ve Teknik Liselerde Eğitime Devam Eden Çocukların 2011-2020 Yılları Arasında "İş Kazası" Sebebiyle Maruz Kaldığı Yaşam Hakkı İhlalleri*. https://chm.fisa.org.tr/wp-content/uploads/2022/05/chm_mlr-2.pdf

Hagedoorn, E. (2013). Child Labour and Tourism: How Travel Companies Can Reduce Child Labour in Tourism Destinations. *ICRT Occasional Paper* n.26. <https://respect.international/wp-content/uploads/2017/10/Child-Labour-and-Tourism.pdf>

Harunoğulları, M. (2016). Suriyeli Sığınmacı Çocuk İşçiler ve Sorunları: Kilis Örneği. *Göç Dergisi*, 3(1), 29-63. <https://dergi.tplondon.com/goc/article/view/554/546>

Hettiarachchi, H.A.N. ve Thennakoon, T.M.S.P.K. (2018). Child Labour Utilization in the Tourism Industry: A Case Study from Ampara District in Sri Lanka. *International Journal of Multidisciplinary Studies (IJMS)*, 5(2), 92-103. <http://doi.org/10.4038/ijms.v5i2.103>

ILO (International Labour Organization). (2022). *Motosikletli Kuryeler Odağında Teslimat Sektörü Çalışanlarında Psikososyal Risk Analizi*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/publication/wcms_837229.pdf

ILO (International Labour Organization). (2021). *Child Labour – Global Estimates 2020, Trends and the Road Forward*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/publication/wcms_797515.pdf

ILO (International Labour Organization). (2014). *Child Labour in the Urban Informal Sector in Three Governorates of Jordan (Amman, Mafrq and Irbid)*. https://www.ilo.org/beirut/publications/WCMS_246207/lang--en/index.htm

ILO (International Labour Organization). (2013). *Prevention and Elimination of Child Labour in the Tourism Sector in Mountainous Ethnic Minority Areas*. https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_27735/lang--vi/index.htm

ILO (International Labour Organization). (2012). *Rapid Assessment on Child Labour in North Lebanon (Tripoli and Akkar) and Bekaa Governorates*. https://www.ilo.org/beirut/events/WCMS_210579/lang--en/index.htm

ILO (International Labour Organization). (2005). *Lessons Learned When Investigating the Worst Forms of Child Labour Using the Rapid Assessment Methodology*. https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_1309/lang--en/index.htm

ILO (International Labour Organization). (2002a). *Thailand: Child Labour in Illicit Drug Activities: A Rapid Assessment*. https://www.ilo.org/asia/publications/WCMS_BK_PB_14_EN/lang--en/index.htm

ILO (International Labour Organization). (2002b). *Tanzania: Child Labour in the Informal Sector: A Rapid Assessment*. https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_2600/lang--en/index.htm

ILO (International Labour Organization). (2002c). *The Bahamas: The Situation of Children in the Worst Forms of Child Labour in a Tourism Economy: A Rapid Assessment*. https://www.ilo.org/caribbean/projects/WCMS_308212/lang--en/index.htm

ILO (International Labour Organization). (2001). *Nepal: Situation of Child Porters: A Rapid Assessment*. https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_2439/lang--en/index.htm

ILO (International Labour Organization) ve UNICEF. (2005). *Manual on Child Labour Rapid Assessment Methodology*. https://www.ilo.org/ipec/Informationresources/WCMS_IPEC_PUB_1819/lang--en/index.htm

İlik, B. ve Türkmen, Z. (1994). *Sokakta Çalışan Çocuklar*. ILO/IPEC ve Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar Merkezi.

İMEP. (2021). *İMEP Çırak Öğrenci Forumu Raporu*. <https://imep.org/yayinlarimiz/1.%20Çırak%20Öğrenci%20Forumu-Ozet%20Çıktılar.pdf>

İPA (İstanbul Planlama Ajansı). (2022). *Kentin Yükünü Sırtlananlar: İstanbul'un Katı Atık Toplayıcıları*. <https://ipa.istanbul/urun/istanbulun-kati-atik-toplayicilari/>

Karataş, K., Özden, S.A., Ege, A., Fırat, E., Erim, F. ve Aslan, H. (2016). *Ankara Sokaklarında Çalıştırılan Çocuklar: Sorunlar ve İhtiyaçlar*. Ankara Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü. https://www.researchgate.net/publication/333949162_ANKARA_SOKAKLARINDA_CALISTIRILAN_COCUKLAR_SORUNLAR_VE_IHTIYACLAR

Kılıç, F. (2009). *Çocuk İşçiliği ve Ailenin Rolü (Kütahya Örneği)*. Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=BWFcdR_-IFeDD3Q3CcnG1g&no=tYopTgl66l39R9s-vxib5IA

Küçükali, A. (2016). Sokakta Çalışan Çocukların Sosyo-Ekonomik Durumları. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(5), 1345-1367. https://www.researchgate.net/publication/349063806_SOKAKTA_CALISAN_COCUKLARIN_SOSYO-EKONOMIK_DURUMLARI

Lordoğlu, K. ve Aslan, M. (2018) Görünmeyen Göçmen Çocukların İşçiliği: Türkiye'deki Suriyeli Çocuklar. *Çalışma ve Toplum*, 57 (2), 715-731 https://www.calismatoplum.org/makale/gorunmeyen-gocmen-cocuklarin-isciligi-turkiyedeki-suriyeli-cocuklar#_ftnref0_6

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (2018a). Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Görünümü. *Eğitim Analiz ve Değerlendirme Raporları Serisi No:1*. https://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_11/12134429_No1_Turkiyede_Mesleki_ve_Teknik_Egitimin_Gorunumu.pdf

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (2018b). Mesleki ve Teknik Ortaöğretimde Kurumsal Dış Değerlendirme Raporu. *Eğitim Analiz ve Değerlendirme Raporları Serisi No:2*.

http://mtegm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_12/19140043_29103339_mesleki_ve_teknik_ortaogretimde_kurumsal_dis_degerlendirme_raporu_web_29kasim.pdf

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (2019a). *Milli Eğitim Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Planı*. http://www.meb.gov.tr/stratejik_plan/

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı). (2019b). *Milli Eğitim Bakanlığı 2019 Yılı İdare Faaliyet Raporu*. https://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_03/12144540_28191618_Milli_EYitim_BakanlYYY_2019_YYIY_Ydare_Faaliyet_Raporu_28.02.2020.pdf

Nadir, U. ve Aktan, M.C. (2015). Okul Sosyal Hizmeti ve Okul Sosyal Hizmet Uzmanının Rol-lerine İlişkin Bir Tartışma: Kurgusal Bir Vaka Sunumu. *Sağlık ve Toplum*, 3, 78-88. https://www.researchgate.net/profile/Mehmet-Aktan/publication/324107447_Okul_Sosyal_Hizmeti_ve_Okul_SHU%27nun_Rollerine_Iliskin_Bir_Tartisma_Kurgusal_Bir_Vaka_Sunumu/links/5abe0ccc0f7e9bfc04583fee/Okul-Sosyal-Hizmeti-ve-Okul-SHUnun-Rollerine-Iliskin-Bir-Tartisma-Kurgusal-Bir-Vaka-Sunumu.pdf

NUWHRAIN-APL-IUF (National Union of Workers in the Hotel Restaurant and Allied Industries) and International Labour Organization (ILO). (2000). *At Your Service: Combating Child Labor in the Tourism Industry*. https://www.ilo.org/manila/publications/WCMS_761260/lang--en/index.htm

Özer, M. (2019). Mesleki ve Teknik Eğitimde Sorunların Arka Planı ve Türkiye'nin 2023 Eğitim Vizyonunda Çözüme Yönelik Yol Haritası. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, (9)1, 1-11.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/higheredusci/issue/61505/918432>

Özmen, K. ve Dönmez, İ. (2021). Sokakta Çalışan / Çalıştırılan Çocuklar Üzerine Bir Alan Araştırması. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 753-772. <http://busbed.bingol.edu.tr/tr/download/article-file/1760710>

Öztürk, G. (2019). *Çocuk İşçiliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Karaman Örneği*. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. <https://dosya.kmu.edu.tr/sbe/userfiles/file/tezler/sosyoloji/gulluozturk.pdf>

Reçber, B. (2020). Türkiye’de Okul Sosyal Hizmetinin Konumu ve Gerekliliği. *TESAM Akademi Dergisi*, 7(1), 11-36. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/985925>

Semerci, P.U., Erdoğan, E., Durmuş, G. (2017). *Çalışan Çocuk: Bağcılar ve Küçükçekmece Pilot Araştırması*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. <http://cocukisciligineson.bilgi.edu.tr/wp-content/uploads/2019/06/c%CC%A7al%C4%B1s%CC%A7an-c%CC%A7ocuk-rapor.pdf>

Sümer, N., Solak, N. ve Harma, M. (2013). *İşsiz Yaşam: İşsizliğin ve İş Güvencesizliğinin Birey ve Aile Üzerindeki Etkisi*. Koç Üniversitesi Yayınları.

Şentürk, T. B. (1996). Metropoliten Kentlerde Hizmet Sektörünün Gelişimi. *İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*. <https://polen.itu.edu.tr/bitstream/11527/17118/1/55542.pdf>

Şişman, Y. (2004). *Sokakta Çalışan Çocukların Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentileri: Sorunlar ve Çözüm Önerilerine Yönelik Eskişehir Örneği*. Anadolu Üniversitesi Yayınları No. 1602.

Taşkesenlioğlu, Z. (2010). 2009 Hizmet Sektör Raporu. MÜSİAD Araştırma Raporları: 63. https://www.musiad.org.tr/uploads/yayinlar/arastirma-raporlari/pdf/hizmet_sektor_raporu_2009.pdf

TOBB ve TÜROFED. (2016). *TOBB Turizm Sektör Meclisi, Turizm Raporu*. <https://www.tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2015/TURIZM16/>

Tokgöz, A. ve Işık, G. (2020). *Sanayide Çocuk Emeği: Şanlıurfa Evren Sanayi Örneği*. https://www.academia.edu/44428945/SANAY%C4%B0DE_%C3%87OCUK_EME%C4%9E%C4%B0_%C5%9EANLIURFA_EVREN_SANAY%C4%B0_%C3%96RNE%C4%9E%C4%B0

Torun, İ. (2001). *Sokakta Çalışan Çocuklar ve İstanbul Örneği*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/36592.pdf>

Vurucuoğlu, A., Güngör, D.Ö., Berber, İ.C. ve Kıdak, L.B. (2018). Kuaför ve Güzellik Salonu Çalışanlarının Bulaşıcı Hastalıklar Konusunda Bilgi Düzeyleri ve Uygulanan Korunma Yöntemleri. *İzmir Democracy University Health Sciences Journal IDUHES*, 1(1), 27-38. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iduhs/issue/37709/382825>

Yıldırım, H.O. (2008). *Dünyada ve Türkiye’de Çocuk İşçiliği ve Özel Bir Örnek Olarak İstanbul İlinde Otomotiv Küçük Sanayiinde Çalışan Çocuk İşçi ve Çıraklar*. Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Özel Hukuk Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi. http://sites.khas.edu.tr/tez/HaydarOkanYildirim_izinli.pdf

EKLER

Ek 1: Görüşme Formu

Görüşme Tarihi ve İli:	
Görüşmeyi Yapan:	
Notları Alan:	
Görüşmeye Katılanlar:	
Görüşülen Kişinin Adı-Soyadı, Kurumu, Görevi:	
Soru 1: Kendiniz ve kurumunuz / işletmeniz hakkında kısa bilgi verir misiniz?	
Kendisi ile ilgili bilgi (mesleki geçmişi, eğitim, deneyim süresi vs.):	
Kurum / işletme ile ilgili bilgi (hizmet alanı / sorumluluklar vs.):	
Soru 2: Hizmet alanınızda / hizmet sektöründe çocuk işçiliği hakkındaki görüşlerinizi alabilir miyiz?	
Çocuk işçiliğinin hizmet alanınızda / hizmet sektöründe ne boyutta bir sorun olduğunu düşünüyorsunuz?	
Çocukların sizin hizmet alanınızda / hizmet sektöründe çalışma koşulları nedir? (ne zaman, ne kadar, ücret tipleri, ücret miktarı vs.)	
Sayfa 1	
Bu alanda çalışan çocukların özelliklerine dair ne söyleyebilirsiniz? - Eğitim durumu (meslek lisesi, açık lise (kayıtlı), MEM, kayıtsız) - Nereelerde yaşıyorlar, ne tür mekanlarda, hangi koşullarda? (bekar odaları, işyerindeki odalar, aile ile, vs.) - Vatandaşlık durumu ve göçmen statüleri	
Çocukların hizmet sektöründe çalışma nedenleri nelerdir? - Neden işverenler çocukları tercih ediyor? - Çocuklar neden bu alanı tercih ediyor? (örn. turizmde düzensiz zamanlar)	
Çocuklar bu alanda / sektörde nasıl iş buluyorlar? (örn. kimler aracılığı ile)	
Çocukların hizmet sektöründe çalışmasının ne tür riskleri, olumsuz sonuçları oluyor? (kaza (örn. mutfakta kaygan zemin), sağlıksız ortam (havalandırma olmaması, ıskız, temizlik malzemeleri), şiddet, hastalık (cinsel yolla bulaşanlar vs.), madde bağımlılığı)	
Sayfa 2	
Alanınızda çocukların çalışmasının önlenmesine, çalışan çocukların tespit edilmesine ve iyileştirme hizmetlerine dair neler yapıyor (sizin veya başka kurumlar tarafından)? Neler yapılabilir? Beklentileriniz neler?	
Soru 3: Eklemek istedikleriniz, önerileriniz var mı?	

Ek 2: Araştırma Kapsamında Görüşme Yapılan Kurumlar

Araştırma Kapsamında Görüşme Yapılan Kurumlar
MEB Mesleki ve Teknik Eğitim Genel Müdürlüğü, İşyeri Tabanlı Mesleki Eğitim Daire Başkanlığı
Ankara Erkunt Mesleki Eğitim Merkezi
İstanbul Sarıyer Atatürk Mesleki Eğitim Merkezi
Antalya Akdeniz Sanayi Sitesi Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu
Ankara Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği
İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği
İzmir Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği
Antalya Esnaf ve Sanatkarlar Odalar Birliği
Ankara Berberler Esnaf ve Sanatkarlar Odası
İstanbul Erkek Berberleri Esnaf ve Sanatkarlar Odası
Türkiye Berberler, Kuaförler ve Güzellik salonu İşletmecileri Federasyonu
Ankara Kuaförler, Güzellik Salonları İşletmecileri ve Manikürcüler Esnaf Odası
İstanbul Kadın Kuaförleri ve Manikürcüleri Esnaf ve Sanatkarlar Odası
İzmir Kuaförler, Manikürcüler ve Güzellik Salonu İşletmecileri Esnaf ve Sanatkarlar Odası
Antalya Kuaförler ve Manikürcüler Esnaf Sanatkarlar Odası
Türkiye Lokantacılar Kebapçılar Köfteciler Pastacılar ve Tatlıcılar Federasyonu
İstanbul İçkili-İçkisiz Lokanta, Kebapçı, Köfteci ve Ayakta İçki Satanlar Esnaf Odası
Antalya Lokantacılar, Aşçılar, Kebapçılar ve Köfteciler Esnaf Odası
İstanbul Oto Sanatkarları Esnaf Odası
İzmir Oto Tamircileri Esnaf ve Sanatkarlar Odası
Antalya Oto Tamirciler Odası
İstanbul Umum Pazarcılar Esnaf Odası
İstanbul Reklamcılar Esnaf Odası
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü
İstanbul Sultanbeyli Belediyesi Zabıta Amirliği
İstanbul Sultanbeyli Belediyesi Strateji Geliştirme Müdürlüğü
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Bayrampaşa Sebze-Meyve Hali

Antalya Büyükşehir Belediyesi Toptancı Hali
Expertise France Türkiye Ofisi
Fişek Enstitüsü Çalışan Çocuklar Vakfı
Uluslararası Yardımlaşma ve Entegrasyon Derneği (TIAFI) - İzmir
Mülteciler Derneği – İstanbul Sultanbeyli
Mültecilerle Dayanışma Derneği - İzmir
İzmir’de Suriyeli Mültecilerle Dayanışma Derneği
Ege Turistik İşletmeler ve Konaklamalar Birliği
Devrimci Turizm İşçileri Sendikası - Antalya
Profesyonel Otel Yöneticileri Derneği - Antalya
Akdeniz Üniversitesi
Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Liverpool Üniversitesi

KALKINMA
ATÖLYESİ